

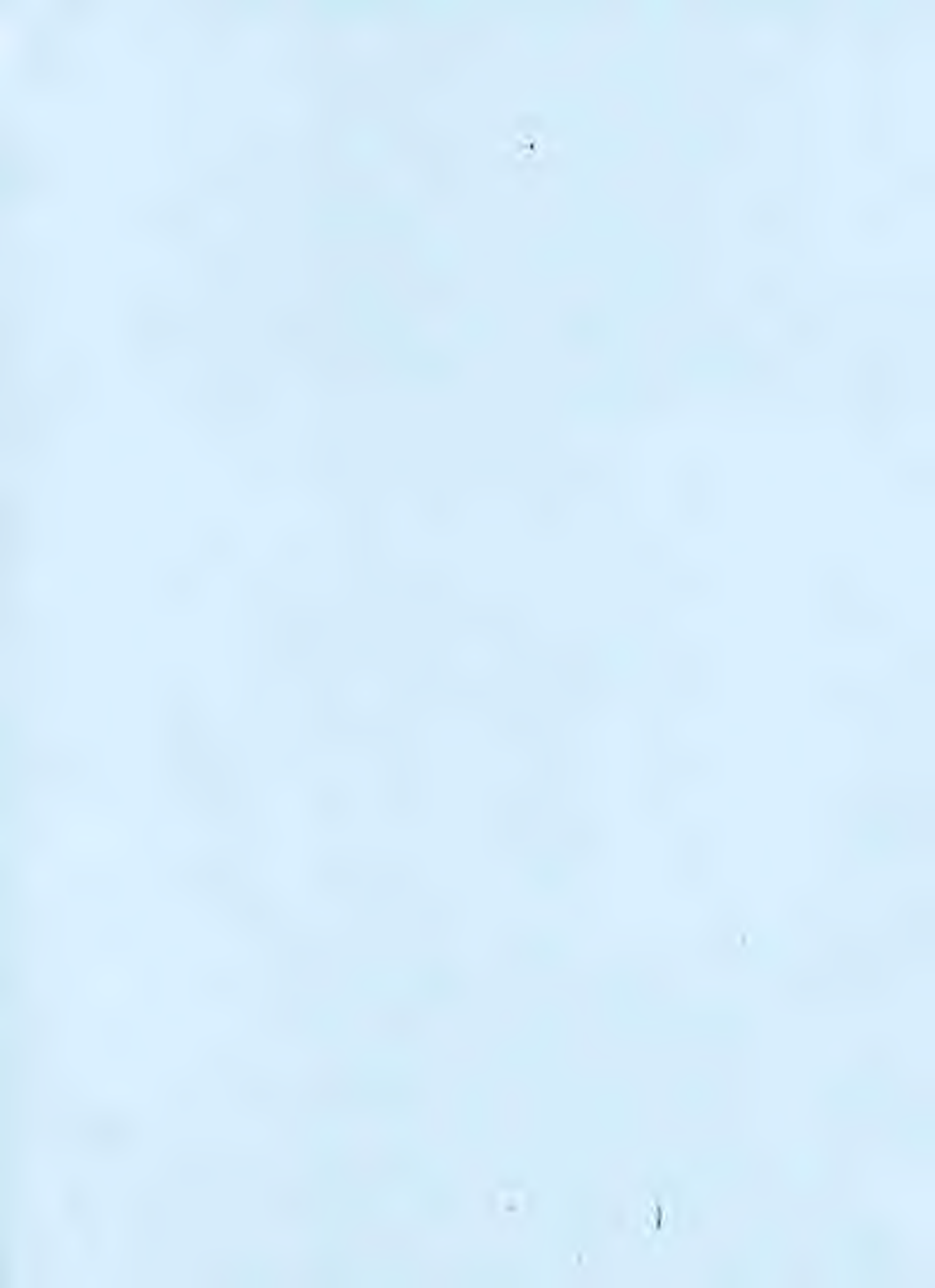
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷԼԻԶԱԲԵԹ ԹԱԶԻՐՅԱՆ

**ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ
ՀԱՅ ԳԱՂՈՑՁԱՄԵԼ
17-18-ԲԴ ԴԴ.
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

ԿԱՆՈՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2012



973420

991,542

ՀՀ ՍՓՅՈՒՈՔԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷԼԻԶԱԲԵԹ ԹԱԶԻՐՅԱՆ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԱՆԸ
17-18-ՐԴ ԴԴ. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

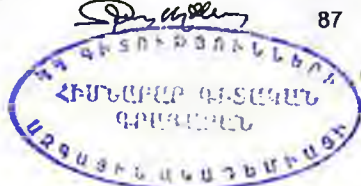
ՄԱՍ I

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

87

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

87



ԵՐԵՎԱՆ 2012

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Թ 120

Տպագրվում է ՀՀ Սփյուռքի նախարարության դրամաշնորհով

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ. Բ. Բարխուդարյան

Թ 120 Նոր Ջուղայի հայ գաղթօջախը 17-18-րդ դդ. եվրոպական
աղբյուրներում, մաս I/ Է. Խ. Թաշիրյան.- Եր.: Պատմ. ինստ., 2012, -
130 էջ:

17-18-րդ դարերում Արևելք են այցելել բազմաթիվ եվրոպացի
ճանապարհորդներ, վաճառականներ, հոգևորականներ և միսիոներներ:
Նրանք զանազան նպատակներ են հետապնդել՝ ճանաչողական,
առևտրական, Եվրոպայի և Արևելքի միջև տնտեսական կապերի ու
ճանապարհների հաստատման, ինչպես նաև կաթոլիկ-միսիոներական
ցանցի գործունեության միջոցով «հերծվածող» հանրությանը «դարձի»
բերելու հեռանկարով:

Եվրոպացիների ուղեգրություններում, նկարագրություններում,
նամակներում և զեկուցագրերում ծավալուն տեղ է գրավում Նոր Ջուղայի
հայկական գաղթօջախին վերաբերվող նյութը, որի մասնակի
ուսումնասիրմանն էլ նվիրված է սույն աշխատությունը: Աշխատության
երկրորդ ծավալուն մասն իրենից ներկայացնելու է բնագրերի
ծանոթագրված թարգմանությունները:

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբանների և գիտական լայն
շրջանակների ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-99941-73-72-3

©Պատմության ինստիտուտ
©ՀՀ Սփյուռքի նախարարություն
© Էլիզաբեթ Թաշիրյան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

16-րդ դարից սկսած Արևմուտքի կողմից Արևելքը ճանաչելու («նվաճելու») հզոր գործընթացը բազմաթիվ դիվանագետների, վաճառականների, միսիոներների և արկածախնդիրների ուղղորդեց դեպի Արևելք: Նրանք եվրոպական տարբեր լեզուներով թողել են ստվարածավալ գրականություն, օրագրություններ, զեկուցագրեր, նամակներ, որտեղ ընթերցողը հարուստ նյութ կգտնի իրեն հետաքրքրող ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ:

Հայերի մասին եվրոպացի հեղինակների թողած գրավոր ժառանգությունը վերաբերվում է Հայաստանը, Թուրքիան և Պարսկաստանն ընդգրկող մի մեծ տարածաշրջանին: Դրանք ճանապարհորդական ուղեգրություններ են, միսիոներական հանգամանակից զեկույցներ, առևտրա-տնտեսական և սոցիալ բաղաբական կյանքի զանազան դիտարկումներ, Արևելքի տիրակալների հետ եվրոպական երկրների կնքած բաղաբական ու տնտեսական պայմանագրեր եւ այլն:

Հիշյալ գրականությունը մեզ համար չափազանց հետաքրքիր է օտարազգի տարբեր մասնագիտությունների տեր անձանց դիտարկման տեսակետից՝ առանց մոռանալու նաև այն հանգամանքը, որ հաճախ դրանց մեջ հարկ է փնտրել հեղինակի մոտեցումներն ու շահագրգռության աստիճանը: Այդուհանդերձ այս հեղինակները, որքան էլ կողմնակի հայացքով, սակայն մեզ հետաքրքրող 17-18-րդ դդ. տարածաշրջանային բարդ իրադարձությունների, սոցիալ բաղաբական ու տնտեսական հարաբերությունների ականատեսն ու վկան են եղել: Նրանց թողած դիտարկումներն ու փաստերը հաճախ անկրկնելի արժեք են ձեռք

բերում՝ հայ պատմագրության մեջ դրանց բացակայության պայմաններում:

Եվրոպացիներից շատերը Արևելք էին գալիս իրենց պետական կառույցների հատուկ հանձնարարականներով: Վաճառականներին հետաքրքրում էր տվյալ երկրի առևտրա-տնտեսական վիճակը՝ ի՞նչ կարելի է արտահանել ու ներմուծել, ո՞ր ճանապարհներն են առավել ձեռնտու և անվտանգ և այլն: Դիվանագետներին առավելապես բաղաբական մթնոլորտն էր հետաքրքրում, մանավանդ այդ շրջանում մեծ ջանքեր էին գործադրվում հակաթուրքական կռաւիցիայի ստեղծման ուղղությամբ: Իսկ միսիոներները գալիս էին իրենց երկրների հոգևոր միսիաների ու Հռոմի Պապի որոշակի հանձնարարությամբ՝ արեւելյան քրիստոնյաներին եւ հատկապես «հերձվածող» հայերին կաթոլիկ եկեղեցու ազդեցության տակ ներգրավելու նպատակով:

Աշխատության շրջանակներում մեզ հատկապես հետաքրքրում է Նոր Զուղայի հայ գաղթօջախի պատմության, ազգագրության եւ մշակույթի վերաբերյալ եվրոպացի հեղինակների վկայությունները՝ Շահ Աբասի կողմից հին Զուղայի տեղահանումից սկսած մինչև 18-րդ դարի կեսերը:

Այս տեսանկյունից եվրոպացի հեղինակներին կարելի է բաժանել երեք պայմանական խմբի.

1. Հեղինակներ, որոնք ականատեսն են եղել Շահ Աբասի կողմից Զուղայի 1604-1605 թթ. բռնագաղթին:

2. Հեղինակներ, որոնք նկարագրում են Պարսկաստանի տարբեր տարածքներում և Նոր Զուղայում հայերի հաստատվելը:

3. Հեղինակներ, որոնք այս կամ այն չափով անդրադառնում են Նոր Զուղայի հասարակական-տնտեսական, կրոնա-դավանաբանական ու մշակութային խնդիրներին:

Այս հեղինակների մի մասը շատ կարճ ժամանակով է այցելել Նոր Զուղա, մյուսները՝ ինչպես օրինակ Ժան Բատիստ Թավերնիեն և Ժան Շարդենը, մի քանի ճամփորդությունների ընթացքում են գրառել իրենց ուղեգրությունը: Իսկ կան այնպիսիք, ինչ-

պես օրինակ վեդարավորների (կապուցիկների) կաթողիկե առաքելության հանրահայտ ներկայացուցիչ Ռաֆայել դյու Մանը, որոնք տասնամյակներ շարունակ բնակվելով Սպահանում, մոտիկից են դիտարկել և լուրջ մասնակցություն են ունեցել գաղութահայ կյանքին: Ավելին, հիշյալ ճանապարհորդներից շատերն են վայելել վերջինիս հյուրընկալությունը և չէին կարող նրա փորձն ու դիտողականությունը չօգտագործել իրենց տրակտատներում:

Առաջին խմբի հեղինակներից կարելի է հիշատակել Գերմանիայի Ռուդոլֆ II կայսեր կողմից Իրան ուղարկված տրանսիլվանացի Կակաշ դե Չալոնկեմենիին և Գեորգ Թեկտանդերին¹, որոնք Նախ Ռուսաստանի Ցարի հետ բանակցություններ պիտի վարեին հակաթուրքական դաշինքի մեջ նրան ներգրավելու ուղղությամբ, ապա Իրանի շահի հետ պիտի բանակցեին Եվրոպայի հետ նրա կնքելիք պայմանագրի վերաբերյալ: Ծանապարհին, Էտիեն Կակաշի մահվանից, հետո, Թեկտանդերն է վարդում բանակցությունները և մեզ են հասել հենց նրա՝ ուղեգրության նյութերը: Հեղինակը Շահ Աբասի բանակում էր գտնվում, երբ վերջինս գրավում էր Նախիջևանն ու Երևանը: Նրա արժեքավոր տեղեկությունները հայկական բնակավայրերի վիճակի մասին, նրա հանդիպումը Էջմիածնի կաթողիկոսի հետ հետաքրքիր լույս են սփռում ժամանակի իրադարձությունների վրա:

Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ 2-րդը հակաօսմանյան ճակատ կազմելու ծրագրի իրագործման շրջանակներում Իրանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները սերտացնելու նպատակով 1601 թ. Արևելք է ուղարկում մի պատվիրակություն, որի կազմում էր Ավգուստինյան Հոգևորական Անտոնիո

¹ Iter Persicum ou description du voyage en Perse entrepris en 1602 par ÉTIENNE KAKASCH de Zalonkemeny, envoyé comme ambassadeur par l'empereur Rodolphe II, à la cour du grand-duc de Moscovie et à celle de Châh Abbas, roi de Perse. Relation rédigée en allemand et présenté à l'empereur par GEORGES TECTANDER von der Jabel. Traduction publié et annoté par Charles Schefer; Paris, E. Leroux, 1877.

դե Գուլբեան²: Վերջինս մեծարժեք աշխատություն է հրատարակել Նվիրված Շահ Աբասի կյանքին ու քաղաքական գործունեությանը, որի մեջ լուրջ անդրադարձ է կատարել Նաև Թուրքիայի դեմ վարած Նրա պատերազմական գործողություններին: Նրան ենթ պարտական Հին Ջուղայի գրավման և բնակչության բռնազաղթի հանգամանակից նկարագրության համար, որի ականատեսն է եղել Նա, և որի համարժեքը չունենք մեր պատմագրության մեջ:

Հեղինակների այս խմբի մեջ կարող ենք նշել Նաև Իսպանիայի արքայի երկրորդ պատվիրակության (1618 թ.) ղեկավար Գարսիա դե Սիլվա Ֆիգերուային³, որը Նոր Ջուղայի Հայերի մասին խոսելիս, ևս անդրադարձ է կատարել Նրանց բռնազաղթի հանգամանքներին, մասնավորապես ջուղահայ խոջայական կապիտալի Եվրոպայի հետ ունեցած առնչություններին:

Բոկոտն Կարմելիտների ֆրանսիական միսիայի ներկայացուցիչ Հ. Ֆիլիպի⁴ աշխատությունը նույնպես արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Իրանի քրիստոնյա բնակչության վիճակի մասին:

² Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse Shah Abbas contre les empereurs de Turquie, Mohamet et Achmet son fils. par le P. Fr. ANTOINE de GOUVEA, traduit de l'original portuguais. Rouen, 1646.

³ L'Ambassade de D. Garcias de Silva FIGUEROA en Perse, contenant la politique de ce grand Empire, les moeurs du Roy Schah Abbas, & une relation exacte de tous les lieux de Perse & des Indes, ou cet Ambassadeur a esté l'espace de huit années qu'il y a demeuré. Traduite de l'Espagnol par Monsieur de Wicqfort, Paris, 1667. Նրա մասին մանրամասն տե՛ս C. Alonso, D. García de Silva y Figueroa: Emba-jador en Persia, Badajoz, Spain, 1993, L. Gil, García de Silva y Figueroa: Epistolario diplomático, Cáceres, Spain, 1989. Հեղինակն է Նաև մար-կիզ Բեդմարին հասցեագրված բավական արժեքավոր նամակների՝ Garciae Silva Figueroa de Rebus Persarum epistola v. Kal. an. M.DC.XIX Spahani exarat ad Marchionem Bedmarii, Antwerp, 1620.

⁴ Voyage d'Orient du R.P. PHILIPPE de la Très Sainte Trinité, carme déchaussé, ou il décrit les divers succez de son voyage, plusieurs régions d'Orient, leurs montagnes, mers et leurs fleuves, la chronologie des princes qui y ont dominé, leurs montagnes, habitans tant Chrestiens qu'infidèles, Lyon, 1652, 1669.

Գերմանացի արևելագետ, փիլիսոփա և մաթեմատիկոս Ադամ Օլեարիուսի⁵ աշխատությունը (1630-40-ական թթ.) ի շարս այլ պետությունների առևտրա-տնտեսական հարցերի, որի համար էլ նա գերմանական պատվիրակության կազմում մեկնել էր Արևելք, լայնորեն անդրադառնում է նաև Սեֆյան հարստության տնտեսական ու քաղաքական պատմությանը: Այստեղ քիչ չեն նաև Նոր Զուլայի հայության կենցաղին ու տնտեսական կյանքին վերաբերվող հետաքրքրական տեղեկությունները:

Աշխարհիկ ուղեգիրների շարքը շարունակում է հայտնի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Թավերնիեն (1631-1668)⁶, որը բազմիցս ճանապարհորդելով Արևելք՝ ստվարածավալ աշխատություն է թողել՝ տարածաշրջանի համապարփակ ուսումնասիրությամբ ու փաստական հարուստ նյութով: Նրա ճամփորդություններն ընդգրկում են համարյա ողջ Արևելքը՝ ճանապարհ բացելով Բեռլինի, Թեքլոյի, Շարդենի համար: Ինչպես ինքն է իրավացիորեն պարծենում իր «Ուղեգրությունների» 2-րդ հատորում (էջ 326) «... արահետ բացեցի ուրիշների համար և Եվրոպայում առաջինը ադամանդի հանքերի ճանապարհը ցույց տվեցի»: Եվ իսկապես, Ֆրանսիայի տնտեսության զարգացման համար նա կարողացավ ցույց տալ Արևելքի հարստությունների և արտադրական ռեսուրսների կարևորությունը: Այս

⁵ ОЛЕАРИЙ АДАМ, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах (пер. с нем. П. Барсов), Москва, 1870.

⁶ Les Six Voyages de Jean Baptiste TAVERNIER écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes, pendant l'espace de quarante ans, & par toutes les routes que l'on peut tenir: accompagnez d'observations particulières sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coutumes & le commerce de chaque país; avec les figures, le poids, & la valeur de monnoyes qui y ont court, Gervais Clouzier, Paris, 1676. Նրա մասին տե՛ս. CHARLES JORET, Jean-Baptiste Tavernier, Ecuyer, Baron d'Aubonne, Chambellan du Grand Electeur, d'après des documents nouveaux et inédits. Paris 1886. Gérard Monfort, Les Six Voyages de J.-B. Tavernier en Perse et aux Indes, Paris, 2004, Les Voyages en Orient du Baron d'Aubonne, Éditions Favre, 2005.

ետնապատկերի վրա ջուղահայության հետ նրա գործնական հարաբերությունները, նրանց կենցաղի, հավատալիքների, տնտեսական վիճակի նկարագրությունը բավական մեծ կարևորություն է ստանում: Այս ամենով հանդերձ, լինելով բավական յուրօրինակ և միաժամանակ ազնվական անձնավորություն, նա համոզված էր. «Աստծո շնորհիվ ես կարողացա լավ հեղինակություն ձեռք բերել, և այդ հեղինակությունն ինձ համար առավել թանկ էր քան Յնդկաստանի ողջ ոսկին ու ակնեղենը»⁷: Չմոռանալ նշել նաև, որ այս սովորածավալ աշխատանքի որոշ հատվածներ Յ. Ռաֆայել դյու Մանի և Յ. Գաբրիել Շիսոնի պատմածների ազդեցության տակ են գրվել: Դրանով հանդերձ Թավերնիեի ուղեգրությունը մեծ նշանակություն ունի մեր տարածաշրջանն ուսումնասիրողների համար, այնպես ինչպես մի այլ ուղեգրի՝ ֆրանսիացի ակնավաճառ Ժան Շարդենի⁸ ուղեգրությունը (17-րդ դ. 2-րդ կես), որը նախորդ հեղինակի նման մի քանի անգամ է եղել Արևելքում և Նույնպես բազմահատոր աշխատություն է հանձնել սերունդներին՝ դասական մի տրակտատ, ուր Արևելքը ներկայանում է իր բոլոր գույներով՝ վարչատնտեսական, բաղաբական, մշակութային, ազգագրական անանձահատկություններով:

Շարդենը Թավերնիեի նման հայտնի ակնավաճառ էր և 1665-ին դուրս գալով Փարիզից 15 տարի շարունակ ճամփորդում է այդ «մյուս աշխարհում», որը նրան գերում է՝ ստիպելով սովորել բազմաթիվ լեզուներ: Սկզբում բնակություն է հաստատում Սպահանում, ուր մուտք ունենալով Շահի Արքունիք՝ անվանի ակնավաճառի հեղինակություն է ձեռք բերում: Այդ ընթացքում նա կարողանում է ծանոթանալ նաև տեղի բնակչության, այդ թվում հայերի ավանդույթներին: Հյուրընկալվում է

⁷ Histoire de la conduite des Hollandais en Asie. Reccul, etc., ch. 1, p. 243.

⁸ Voyages de M. le chevalier CHARDIN en Perse et autres lieux de l'Orient. Amsterdam, Jean-Louis de Lorme, 1711, 10 vol. in-12. Շարդենի կյանքի ու գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Dirk Van der Cruyssc, Chardin le Persan, Paris, Fayard, 1998.

հարուստ հայ վաճառականներից շատերի օջախներում միջազգային առևտրի տեսանկյունից փոխադարձ շահագրգռությունների շրջանակում: Մեզ հետաքրքրող էշերը նրա աշխատության մեջ բազմաթիվ են և փաստական հարուստ նյութ են տրամադրում բազմակողմանի ուսումնասիրության համար:

Շատ քնորոշ են Շարդենի խոսքերը ճանապարհորդ վաճառականների մասին. «Վաճառականի փառքը նրա քսակի մեջ է, իսկ գիտնականինը՝ նրա գրքերում»⁹: Այս երկուսը լիարժեքորեն համակցված են նրա ստեղծագործության մեջ:

Այս շարքում առանձնանում է 17-րդ դ. կարևորագույն աղբյուրներից մեկը հանդիսացող Ժան Թևենոյի¹⁰ ուղեգրությունը: Տիրապետելով տարածաշրջանային մի քանի արևելյան լեզուների, հեղինակը կարողացել է շատ նուրբ դիտարկումներով ու եզրակացություններով, ինչպես նաև տարածաշրջանին վերաբերվող նկարագարողություններով հարստացնել իր աշխատությունը: 2012 թ. ամռանը Հանթինգթոնի ցուցասրահը անդրադարձել է այս հեղինակի 18-րդ դարում արված նկարին՝ որպես Եվրոպայի և Արևելքի միջև քաղաքակրթությունների կամրջի ամենավառ օրինակներից մեկի: Նկատենք, որ սուրճի մշակույթը Թևենոն է ամրագրել Փարիզում ապա Մարսելում:¹¹

⁹ Dirk Van der Cruisse, op. cit., Résumé, p. 672.

¹⁰ THEVENOT Jean, Relation d'un voyage fait au Levant, dans laquelle il est curieusement traité des Etats sujets au Grand Seigneur ... Paris 1665; Suite du voyage de Levant, dans laquelle, après plusieurs remarques très singulières sur des particularitez de l'Égypte, de la Syrie, de la Mésopotamie, de l'Euphrate et du Tygre, il est traité de la Perse et autres estats sujets au roy de Perse... et aussi des antiquitez de Tchhelminar et autres lieux vers l'ancienne Persepolis, et particulièrement de la route exacte de ce grand voyage, tant par terre, en Turquie et en Perse, que par mer, dans la Méditerranée, golfe Persique et mer des Indes. Paris, 1674.

¹¹ LECLANT Jean, "Le café et les cafés à Paris (1644–1693)", Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, vol. 6, no 1, 1951, p. 1–14.

Հոլանդացի նավաստի Ժան Ստրյուվսի¹², Իտալացի Ջեմելի Կարերիի¹³, հոլանդացի նկարիչ Կորնել լը Բրյուլինի¹⁴, ֆրանսիացի բուսաբան Պիտտոն դը Տուրնեֆորի¹⁵ աշխատությունները ևս հարուստ նյութ են պարունակում Նոր Զուղայի հայության կյանքի, նրանց սիստոկացի, ծեսերի ու ավանդույթների մասին: Ավելին այս ուղեգրությունները հարստացված են հեղինակների կողմից արված գծանկարներով, որոնք որոշակի մշակութային արժեք ներկայացնելուց բացի մեծ տեղեկատվություն են պարունակում ժամանակի հատկապես մեզ հետաքրքրող գաղթօջախի կենցաղի, տարազի, ավանդույթների վերաբերյալ: Օրինակ շատ տպավորիչ է Բրյուլինի գրքի էջերում պատկերված Սուրբ Խաչի տոնակատարությունը Նոր Զուղայի հայկական գերեզմանատանը, կամ Նոր Զուղայի հայուհու պատկերը՝ տարազի մանրամասն նկարազարդումով և այլն:

Մի ողջ համաստեղություն են կազմում տարբեր ազգությունների և տարբեր հոգևոր առաքելություններին (դոմինիկյաններ, օգոստինյաններ, հիսուսյաններ, վեղարավորներ (կապուցիներ), ֆրանցիսկյաններ, բոկոտն կարմելիտներ են) պատկանող հոգևորականների տրակտատները ու փաստազրական ժառանգությունը¹⁶:

¹² Voyages de Jean STRUYS en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes et en plusieurs autres pays étrangers, Amsterdam, 1681.

¹³ GEMELLI CARERI Jean François, Voyage du Tour du Monde, Paris, 1719 (օգտագործել ենք ուղեգրության ֆրանսերեն թարգմանությունը):

¹⁴ BRUYN Cornelis de, Voyages de Comeille Le Brun par la Moscovie en Perse et aux Indes Orientales... on y a ajouté quelques remarques contre Messieurs Chardin et Kempfer. Amsterdam, Wetstein frères, 1718, 2 vol.

¹⁵ TOURNEFORT Joseph Pitton de, Relation d'un voyage fait au Levant par ordre du Roi, Paris, Imprimerie Royale, 1717, 2 vol.

¹⁶ Լատին միսիոներների բանակն Արևելքում հատկապես մեծացավ Հռոմում 1622 թ. Հավատաստիւու ժողովի (De Propaganda Fide) հիմնադրումից հետո (մանրամասն տե՛ս Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle Missioni. 1622-

Նրանց մեջ հատկապես ակնառու է շուրջ կես դար Սպահանում իր պրոֆեսիոնալ գործունեությունը ծավալող, Ֆրանսիայի, ինչպես նաև Պարսկաստանի արքայական վերնախավի լիակատար վստահությունը վայելող, վեդարավորների միսիայի գլխավոր տեսուչ Ռաֆայել դյու Մանը, որի աշխատանքը 1890-ին հրատարակվեց արեւելագետ Շ. Շեֆերի կողմից:¹⁷

1995 թ. Փարիզում, որպես *Moyen Orient et Océan Indien* XVI-XIX s. մատենաշարի 9-րդ գիրք, լույս տեսավ հայտնի ֆրանսիացի արեւելագետ Ֆրենսիս Ռիշարի «Ռաֆայել դյու Ման՝ XVII դարի միսիոներ Պարսկաստանում» երկհատոր աշխատությունը¹⁸, որը պարունակում է շատ կարևոր տեղեկություններ ինչպես արեւելագիտության, այնպես էլ հայագիտության համար: Աշխատության առաջին հատորում («Կենսագրություն. Թղթակցություն») Ֆ. Ռիշարը մանրամասն ուսումնասիրել է Ռաֆայել դյու Մանի Պարսկաստանում անցկացրած տարիները, կենսագրական բնույթի բազմաթիվ հարցեր, հրատարակել է նրա ողջ էպիստոլյար ժառանգությունը և կատարել է լուրջ հետազոտություն՝ պարզելու համար դյու Մանի աշխատանքների աղբյուրագիտական հենքը: Վերլուծվել և ցույց են տրվել XVII դարի այն եվրոպական ուղեգիրները, ովքեր այս կամ այն չափով օգտվել ու ազդվել են դյու Մանի աշխատանքներից:

Ժակ Դյուտերտրը (պատմագրության մեջ հայտնի որպես Յ. Ռաֆայել դյու Ման) ծնվել է 1613 թ. ֆրանսիական Մանս քաղաքում: Ոչինչ հայտնի չէ նրա ստացած սկզբնական կրթության

1972, Vol. I/1, Rom-Freiburg-Wien, 1971 եւ հատկապես էջ 680-706՝ Josef Metzler, Nicht erfüllte Hoffnungen in Persien հոդվածը):

¹⁷ DU MANS le P. Raphael, *Etat présent de la Perse en 1660* (éd. Charles Schefer), Paris 1890.

¹⁸ RICHARD Francis. Raphael du Mans, missionnaire en Perse au XVII s., I. Biographie. Correspondance. II Etats et Mémoire. *Moyen Orient et Océan Indien*, XVI-XIX s., Société d'Histoire de l'Orient, L'Harmattan, 1995 (Տե՛ս մեր եւ Ս. Կարապետյանի համատեղ գրախոսությունը «ՊԲՀ»-ում, 1996, թիվ 1-2, էջ 364-369):

մասին, ինչպես նաև թե ինչպես է նա մտել Մանսում 1602 թ. հիմնադրված վեդարավորների (կապուցիսների) վանքը: Ըստ Ֆ. Ռիշարի, նա պետք է որ ուսման նպատակով ապրելիս եղած լիներ նաև Փարիզում, որտեղ և ձևավորվել էր նրա անբարյացկամ վերաբերմունքը հիսուսյանների (ճիզվիտների) նկատմամբ: Ռաֆայել դյու Մանը ֆրանսիսկյանների մի ճյուղը հանդիսացող եւ մեծ հարգանք վայելող վեդարավորների (կապուցիսների) օրդեն մտավ 22 տարեկան հասակում: Այս օրդենի հոգևորականները հիմնավոր պատրաստություն ունեին աստվածաբանության և փիլիսոփայության 7-ամյա ուսումնասիրման շնորհիվ, այստեղ հատկապես կարևորվում էին նաև բնագիտական իմացությունները: Ուստի պատահական չէր, որ ինչպես Յ. Ռաֆայելը, այնպես էլ նրա միսիոներ գործակիցները բազմակողմանի զարգացած մարդիկ էին:

Մանսի գավառը, սկսած 1626 թ., հ. Պացիֆիկ դե Պրովենսի (1588—1648) ճնշման տակ որդեգրեց դեպի Արևելք վեդարավորների միսիանների առաքումը: Մի կողմից վեդարավորները նպատակ ունեին իրագործել Հռոմի հետ Արևելքի քրիստոնյա եկեղեցիների միությունը եւ մյուս կողմից, ըստ հրատարակչի, հոգևոր կյանքի եւ ուսման միջոցով «թույլ չտալ իսլամական երկրներում բնակվող քրիստոնեական փոքրամասնությունների անհետանալը»:

Ոչ մի ուղղակի վկայություն չկա Ռաֆայել դյու Մանի Պարսկաստան անցնելու թվականի, կամ անցած ուղու վերաբերյալ: Ըստ Ֆ. Ռիշարի ենթադրության, նա մեկնել է 1645 թ. վերջին կամ 1646 թ. սկզբին: Նախ եղել է Եգիպտոսում եւ մնացել տեղի վեդարավորների մոտ: Դատելով իր իսկ գրությունների թվականներից, նա Պարսկաստան հասավ 1647 թ. և այնտեղ ապրեց մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1694 թ.: Պարսկաստանում, շնորհիվ իր գիտելիքների ու Էրուդիցիայի, օժտված լինելով հզոր խառնվածքով ու լեզուների իմացությամբ, նա կարողացավ երկարատև գործունեության ասպարեզ ապահովել իր համար: Ղեկավարելով դեռևս 1628 թ. Հ. Պացիֆիկի կողմից հիմնված Սպա-

հանի միսիան, նրան հաջողվեց նույնիսկ դառնալ պարսից շահերի անձնական թարգմանը և որպես այդպիսին մասնակցեց համարյա բոլոր եվրոպական դեսպանությունների կամ անհատ անձանց հետ շահերի բանակցություններին ու գրույցներին: Սկզբում վայելում էր շահ Աբբաս II-ի, այնուհետև՝ շահ Սուլեյմանի հարգանքը: Եկեղեցիների միության և Արևելքում քրիստոնյաների պաշտպանության խնդրով Պարսկաստան մեկնած այս հոգևորականը շուտով դարձավ ոչ միայն Պարսկաստանում, այլև ողջ Արևելքում Կոլբերի ծրագրերի իրականացնող գլխավոր անձը, որին հաջողվեց իր ձեռքում կենտրոնացնել այդ բաղաբականությունն իրագործելու բոլոր թելերը:

Թե ինչպես էր դյու Մանը կատարում իր խնդիրը, կարելի է դատել թեկուզ հենց եվրոպական պետությունների կողմից Պարսկաստանին հակաթուրքական լիգայի մեջ ներքաշելու փորձերի վերաբերյալ փաստերից: Վեդարավոր հոգևորականը, որի ձեռքի տակով անցնում էին եվրոպական միապետների բոլոր նամակները, այդ փորձերի «ակամա վկան էր»: Կեմպֆերին ուղղած իր բազում նամակներում եւ հատկապես 1685 թ. հունիսի 30-ի նամակում, նա շեշտում էր, որ իզուր են քրիստոնյա տերությունների եւ հատկապես Լեհաստանի ջանքերը հակաթուրքական կոալիցիայի մեջ Պարսկաստանի գինյալ մասնակցությունը շահագրգռելու գործում: Դեռեւս Սեբաստիան Կնաբը՝ 1682-1690 թթ. Նախիջևանի Զայ կաթոլիկների առաջնորդը, իր նամակներում նկատել էր Զ. Ռաֆայելի կանխակալ վերաբերմունքը հակաթուրքական լիգայի ստեղծման նկատմամբ: Վեդարավորը ողջ ուժով աշխատում էր այդ ծրագրի դեմ, քանի որ այն կվնասեր իր երկրի՝ Ֆրանսիայի շահերին: Ըստ Ս. Կնաբի, դյու Մանը անմիջական սերտ կապերի մեջ էր պարսից արքունիքի բարձրաստիճան գինվորական պաշտոնյաների եւ թագավորական բարտողարի հետ, որոնք օսմանյան լրտեսներ էին պարսից արքունիքում: Ֆ. Ռիշարն ընդունում է, որ գուցե Կնաբի վերաբերմունքը ծայրահեղ է, բայց ինչ վերաբերվում է Զ. Ռաֆայելին, իրոք հայտնի է, որ վերջինս 1686 թ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանին զեկուցել է հա-

կասումանյան ճակատ ստեղծելու նպատակով Սպահան եկած դեսպանությունների մասին (տե՛ս հտ. 1, փաստաթուղթ 35): Ուշագրավ է, որ դեսպանն իրավունք ուներ այս մասին տեղեկացնել նաև թուրքերին: Վեղարավորն արքունիքում ունեցած իր փորձով գիտեր, որ Պարսկաստանի մասնակցությամբ լիգա ստեղծելու փորձը իրականանալու ոչ մի գործնական հավանականություն չուներ: Ըստ Ֆ. Ռիշարի, նրա լռությունը բացատրելի է որքան նրա զգուշավորությամբ, նույնքան էլ Լյուդովիկոս XIV-ին ծառայելու նրա ցանկութեամբ:

Սպահանում Յ. Ռաֆայելի գործունեության բացահայտմանը զուգահեռ Ֆ. Ռիշարը մանրամասնորեն քննարկում է Սպահանի և նրա արվարձանների բնակչության էթնիկական և դավանական կառուցվածքը՝ զետեղելով նաև Սպահանի եւ արվարձանների բրիտանացի բնակչության (հայեր, ասորիներ, վրացիներ, հակոբիկյաններ, ինչպես նաև գեբրեր, և այլն) էթնիկական բարտեզը: Գրքում մանրամասնորեն լուսաբանվում է շահ Աբաս 1-ի կողմից հայերի բռնագաղթից հետո Նոր Զուղա բաղաքի ու նրա թաղերի ձևավորումն ըստ բռնագաղթված բնակավայրերի:

Ֆ. Ռիշարը, խոսելով Սպահանում եվրոպական միսիաների (կապուցիկների, կարմելիտների, ֆրանցիսկյանների, հիսուսյանների եւ այլն) հաստատման մասին, անդրադառնում է նաև հայ բնակչության մեջ էթնոդավանական գործընթացներին, մասնավորապես Փերիայի, Բուրվարի դաշտի հայկական գյուղերի իսլամացման և կաթոլիկացման փորձերին: 1621 թ. օգոստոսին շահը հայտնի շեյխ Ամելիի դրոմամբ որոշեց պարտադրել Փերիայի բոլոր հայերին (Սկանդերիա (Էսկանդարի), Բուրվարի և Փարջուս գավառներից) իսլամ ընդունել: Շատ բողոքներից հետո հայերը հասան այն բանին, որ շարունակեն ազատորեն հետևել իրենց կրոնին և Սպահանի կարմելիտները քիչ անց եկան իրենց միսիան հիմնելու: Վավերագրորեն հայտնի է, որ Փերիայում կար 44 գյուղ, կենտրոնական Շահ Բուլակ-է-Արամենե բնակավայրով: Ենթադրվում է, որ այս գավառում Էր գտնվում նաև Շուրիսկան (Սուրիշկան) գյուղը՝ Դարանից 20 կմ

արևմուտք, որն ըստ Յ. Սեն Ժոզեֆի, ուխտավայր էր ինչպես քրիստոնյաների, այնպես էլ մահմեդականների համար «Կարմիլ ավետարանի» շնորհիվ, որը բերվել էր Աղթամարից և պահվում էր գյուղի եկեղեցում: Ի դեպ, պարսիկ հեղինակները ևս պատմում են այս իրադարձությունների մասին: Ըստ Նրանց (տե՛ս օրինակ՝ Իսկանդեր բեկ Մունշի) հայ քրիստոնյաների մի խումբ Ֆարիդունի և Բախտիարի տարածքում, ուր Նրանք զբաղվում էին երկրագործությամբ, իսլամն ընդունելու «շտապ հրավեր» ստացավ: Իրենց ծանր կյանքի պատճառով Նրանցից ոմանք ենթարկվեցին շահի հրամանին: Վե՛ճ առաջացավ եկեղեցին մզկիթի վերածելու շուրջ, հայ հոգևորականները ճնշում գործադրեցին որոշ հայերի վրա Նրանց արգելելով իսլամանալ: Հավատափոխներից «հանեցին» ավետարանը և Նրանց ուսուցիչներ տվեցին Ղուրանը ուսուցանելու համար:

Հարկ է նկատել, որ Բուրվարի դաշտն ուներ հայ գաղթականներով բնակեցված բազում գյուղեր: 1746 թ. մի վիճակագրությամբ դեռևս 4 դաշտ բնակեցված էին հայերով. 21 գյուղ եկեղեցիներով՝ Փերիայում, 17՝ Բուրվարիում, 12՝ Գանդումանում և 9՝ Լանջանում (մի մասն ավերված)¹⁹: Ֆ. Ռիշարն այս թվերը համեմատում է մոնսիյոր Պալլուի կողմից Հավատաստիյուն Ժողովի (Պրոպագանդա Ֆիդե) պրեֆեկտ կարդինալին ուղղված 1662 թ. սեպտեմբերի 19-ի զեկուցագրում մանրամասն տրված Սպահանի քրիստոնյաների թվերի հետ: Չեկուցագրում հաղորդվում է, որ Սպահանում կան երկու կաթոլիկ ընտանիք, նաև ապրում են անգլիացիներ, հոլանդացիներ և միսիոներ հոգևորականներ: Մնացած բոլոր քրիստոնյաները շահի հրամանով ստիպված եղան լքել բաղաբը: Դրա փոխարեն իրար կողքի գտնվող չորս մեծ արվարձանները՝ Ջուղան, Երևանը, Շեխշեբանը եւ Գաբրաբադը՝ բնակեցված են 1/3-ը համարյա միայն հայերով և վերջինը՝ գեբրերով: Ըստ Պալլուի Ջուղայում 8000 մարդ է ապրում, Եր-

¹⁹ Վիճակագրական տեղեկությունները բերվում են ըստ A Chronicle of the Carmelites in Persia, London, 1939, vol. I, p. 644.

ևան արվարձանում 4000, Շեխշաբանում 2000: Հայ արքեպիսկոպոսը մի փոխանորդի հետ կառավարում է այս երեք բաղաձևերը: Իր ենթակայության տակ նա ունի 8 հոգևորական, 80 բահանա և միանձնուհիների մի վանք: Ջուղայում կան մի քանի ֆրանկներ, որոնք ֆրանսիացիներ են: Պալլուն միայն վեց հայ կաթոլիկ ընտանիք է ճանաչում:

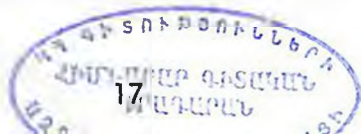
Զաղաքից դուրս կա երկու հայկական գյուղ՝ Ջուղային մոտ՝ “Guendenar” և Ջղախոռ՝ „Giagacour”: Ի վերջո, Փերիայի լեռներում, մայրաքաղաքից 4–5 օր հեռավորության վրա, կան ավելի քան 80 հայկական գյուղեր՝ մի եպիսկոպոսով, 3–4 ճգնավորով և ավելի քան 50 բահանաներով: Սա մի երկրամաս է, ուր տարվա 6 ամիսը ձյուն է եւ ուր կյանքը դժվար է և միսիոներներին լավ են ընդունում: Այնտեղ տանող ճանապարհի վրա կարելի է գրտնել ևս երկու հայկական գյուղ, որոնց բնակիչների մեծ մասը Նախիջևանի հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսությունից գաղթեցվածներ են, բայց բահանայի բացակայության պատճառով և մյուս հայերի գալ-գնալու պատճառով միայն 12 ընտանիք են կաթոլիկ մնացել:

Պարսկաստանում Հ. Ռաֆայելի գործունեությունն ուներ հոգևոր-դավանական, քաղաքական և կազմակերպչական ուղղություններ: Շատ եվրոպացիների ուսումնասիրություններում Պարսկաստանի մասին տեղեկությունները և պարսիկ հասարակության նկարագրությունները վերցված են Հ. Ռաֆայելի մեզ հասած կամ մեզ անծանոթ գործերից: Հայտնի է, որ վերջինս հաճախ էր տալիս իր ուսումնասիրությունները եվրոպացի հյուրերին (դը Լալեն, Թեքլե, Տավերնիե, Շարդեն...), որպեսզի նրանք դրանց միջոցով ծանոթանան պարսից իրականությանը և իրենց հերթին՝ ծանոթացնեն եվրոպային: Ֆրենսիս Ռիչարի կատարած աղբյուրագիտական խոր ուսումնասիրությունը լիովին ապացուցում է այս դրույթը: Ավելորդ չենք համարում ստորև նշել եվրոպացի այն ճանապարհորդ-հեղինակներին, որոնց գործերը պատմագրության մեջ համարվում են ստույգ, ար-

Ժանահավատ, հեղինակներ՝ որոնք օգտվել են Ռաֆայել դյու Մանի գործերից:

Ժան Թեւընո. 1664 թ. Սպահան այցելած Ժ. Թեւընոյին Ռաֆայել դյու Մանը անկասկած ցույց է տվել իր «Պարսկաստանի պետությունը» աշխատությունը և ծանոթացրել նրան մայրաքաղաքի անցուղարձին: Շատ կետերում Թեւընոյի թողած պատմությունը (*Suite du Voyage de Levant... de Jean Thèvenot, Paris, 1674*) ազդեցություն է կրել դյու Մանի գրառումներից: Դրանք հատկապես այն մասերն են, ուր Թեւընոն նկարագրում է պարսկական պետական կառուցվածքները, կրոնը, մայրաքաղաքը, տների կառուցվածքը, արհեստները:

Ժան Բատիստ Տավերնիե. Հաստատվում են Տավերնիեի Պարսկաստանի նկարագրության (*Les six Voyages de M Jean-Baptiste Tavernier..., Rouen, 6 vol., 1724*) եւ Յ. Ռաֆայելի, *L'Etat de 1660*-ի միջև որոշակի նմանությունները: Օրինակ, Պարսկաստանի նկարագրության 6-րդ գլուխը բացող մասը կարող է արտագրված լինել Յ. Ռաֆայելի այս մեմուարից, կամ նրան նմանակող մի այլ աշխատությունից: Ավելին, «6 ճամփորդությունների» 5-րդ գլխի և Յ. Ռաֆայելի 1655 թ. վերագրված «Պարսկաստանի կացության մասին» ձեռագրի, 1674 — 1676 թթ. Pétis-ի կողմից արտագրված մասի միջև շատ մեծ նմանություն կա: Ոչ միայն բառերի ու պարսկական անունների տառադարձումն է միևնույնը, այլև ամբողջական նախադասություններ են կրկնվում: Հիմք կա մտածելու, որ Յ. Ռաֆայելը 1667 թ. մի արտագրություն է հանձնել Տավերնիեին, կամ նրան տվել է արտագրելու իր «Պարսկաստանի պետություն»-ից, որ ավելի ամբողջական է եղել: Տավերնիեի մոտ Մուհամեդ բեգի մասին հատվածը ևս պետք է վերցված լինի Ռաֆայել դյու Մանից: Դիտարկելով Տավերնիեի «Հայոց հավատքը» գլխի բնագիրը, Ֆ. Ռիշարը գտնում է, որ ընդհանրապես անհնար է այն վերագրել մի հեղինակի, որը չլիներ Պարսկաստանում երկար ապրած և լավատեղյակ միսիոներ: Իսկ այդպիսին կարող էր լինել միսիոներական միջավայրից միայն Ռաֆայել դյու Մանը:



Պետրոս Պետիկ. Սրա մոտ չի երևում, որ իր տեղեկությունների համար պարտական է Յ. Ռաֆայելին, որին նա մեծապես գովում է, ասելով. «Այս մարդը, որ 32 տարի է Սպահանում է, ծանաչված է մեծերի կողմից, երեխաները նրան մատով են ցույց տալիս հրապարակում, որովհետև նա խիստ ժուժկալ ու. աստվածասեր կյանքի հայելին է»: Պետրոս Պետիկն իր “Cehil Sutu...” (Vienne, 1678) հանրահայտ աշխատության մեջ հրապարակում է Յ. Ռաֆայելի նամակը, որն իր ձեռքն անցնելուց հետո այնքան խնամքով պահել էր:

Շարդեն. “La description general de la Perse”-ը բազմաթիվ կետերում, նույնիսկ իր շարադրանքի հերթականությամբ հիշեցնում է Յ. Ռաֆայելի “De Persia”-ն: «Սուլեյմանի թագադրությանը» նվիրված գլխի որոշ մանրամասներ ցույց են տալիս, որ նա ծանոթ էր վեղարավորի տեքստերին: Շարդենը պատմում է, որ երբ հյուրընկալվում էր վեղարավորների մենաստանում, Յ. Ռաֆայելը նրան ծանոթացրել է շատ պարսիկ գիտնականների հետ: Չնայած դրան, ուշագրավ է, որ Շարդենի գնահատանքները, արժեքավորումները շատ տարբեր են Յ. Ռաֆայելի տեսակետներից: Շարդենն իր խոսքը համեմու է հարուստ դիտարկումներով ու դատողություններով, որոնք հատուկ չեն վեղարավորին: Շարդենն իր աշխատությունը հրատարակեց 1686 թ.՝ վերջնականապես ընդունելով ռեֆորմիստական գաղափարները: Շիա Պարսկաստանը նա նկարագրում է կրոնական ազատությունների տեսակետից, որն անծանոթ էր կաթոլիկ Ֆրանսիային եւ որն էլ նրա աշխատությանը հատուկ արժեք է տալիս: Չնայած դա նվազ որոշակիությամբ է երեւում, քան Տավերնիեի մոտ, ընդունելի է, որ Շարդենը, անկախ ամեն ինչից, պարտական է Յ. Ռաֆայելի աշխատանքներին: Իրավամբ Ֆ. Ռիշարը գտնում է, որ նրանց աշխատությունների համեմատական քննությունը մի հարուստ աշխատասիրության նյութ կարող էր լինել: Ուշագրավ է, որ իր ձեռագիր տեքստում Շարդենը կաթոլիկ միսիանների մասին այլ դատողություններ է անում, քան հետագայում իր աշխատության հրատարակության մեջ: Իր նա-

խորդների աշխատանքների մասին Շարդենը գրում է. «Ես կարողացել եմ, թե ինչ են գրում Տավերնիեն եւ Թելընոն իրենց ուսումնասիրություններում: Ես շատ ճիշտ եմ գտնում նրանց գրածը, որ երկուսի մոտ էլ միանույնն է: Եվ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ երկուսն էլ իրենց մեմուարները վերցրել են նույն աղբյուրից՝ վեղարավոր Ռաֆայել դյու Մանից, որին արդեն 40 տարի է Սպահանից անցնող բոլոր ազգերի հետաքրքրասեր ճամփորդները պարտական են այն ամենով, ինչ ամենաարժեքավորն է իրենց գրվածքներում»:

Ֆրանսուա Պետի դը լա Կրուա. Ֆրանսուա Պետի դը լա Կրուան Ժան Թեդնոյի ընկերոջ որդին էր: Նրա հայրը թագավորի արաբերեն և թուրքերեն լեզուների թարգմանիչ-քարտուղարն էր, իսկ նրա եղբայրը մինչև 1718 թ. Փարիզի Սեն Ժերմեն դե Պրե բենեդիկտյան աբբայության գրադարանավարն էր: Կոլբերը երիտասարդին Արևելք ուղարկեց համապատասխան գիտելիքներ ձեռք բերելու և հոր գործը շարունակելու նպատակով: Նա Զ. Ռաֆայելին էր բերում Կոլբերի 28. 08. 1673 թ. նամակը: Սկզբնական շրջանում մնալով Ռաֆայել դյու Մանի մոտ, նրանից է ստանամ պարսկերենի և Պարսկաստանի մասին իր առաջին ծանոթությունները: Նա իր աշխատությունը (*Journal du Sieur Fr. Petis...*, 1694) գրելու ժամանակ լայնորեն օգտվել է Ռաֆայել դյու Մանի օժանդակությունից:

Ջոն Ֆրայեր. 1677 թ. Սպահան է գալիս Ջոն Ֆրայերը որպես Զնդկաստանի անգլիական ընկերության բժիշկ: Մնալով այստեղ մոտ 5 շաբաթ, իր 5-րդ նամակում նա անդրադառնում է տեղի լատին հոգևորականներին: «Ես պիտի խոստովանեմ, որ նրանցից ոմանք ոչ միայն սուրբ մարդիկ են, այլ նաև շնորհքով և գիտուն, որպես գլխավոր ունենալով Զ. Ռաֆայելին, մի վեղարավորի, որը նրանց համար օրինակ է ծառայել տարիներ շարանակ և լավ ճանաչված է այս երկրում: Ես պետք է վկայեմ, որ նրանից եմ ստացել լավագույն և հեղինակավոր տեղեկությունները»: Նրա աշխատության հրատարակության (*A New Account of East-Indla and Persia...*, London, 1668) մեջ կան դիտարկում-

ներ, որոնք նա մասամբ վերցրել էր Յ. Ռաֆայելի հետ ունեցած զրույցներից:

Էնգելբերտ Կեմպֆեր. Պարսկաստանի հետ առևտրական հարաբերություններ սկսելու նպատակով 1679, 1683 թթ. Սպահան ժամանած շվեդական դեսպանության քարտուղար Էնգելբերտ Կեմպֆերը շատ արագ ձեռք բերեց Յ. Ռաֆայելի բարեկամությունը, որը նրան սովորեցնում էր պարսկերեն և ծանոթացնում երկրին: Նրան և Պրիստաֆին Է Յ. Ռաֆայելը հանձնել 1684 թ. իր „De Persia“-ի լատիներեն օրինակը, որը ներկայումս պահվում է Բրիտանական գրադարանում: Կեմպֆերի աշխատության (Engelbert Kœmpfer. Amœnitatum exoticarum..., Lemgo-viœ, 1712) հիմնական աղբյուր է հանդիսացել Ռաֆայել դյու Մանի „De Persia“-ն, հատկապես՝ իսլամի, պարսկական տոների, դասավանդման և գիտությունների, բանակի և պետական որոշ կառույցների մասին հատվածներում: Կան ուղղակի ասացվածքներ, անեկդոտներ (պատմություններ), որոնք բառացիորեն են վերցված: Սակայն Է. Կեմպֆերն ամեն ինչ չէ, որ օգտագործել է, նա, օգտվել է այլ աղբյուրներից ևս, հաճախ Յ. Ռաֆայելի տեղեկությունները ճշգրտված են և լրացված: Իսկ Պարսկաստանի մասին իր ընկալումը շատ ավելի բացասական է քան Յ. Ռաֆայելինը՝ „De Persia“-ի մեջ:

Աղբյուրագիտական այս էքսկուրսը վկայում է, որ, վեղարավոր Յ. Ռաֆայել դյու Մանը, անկասկած մեծ ազդեցություն է ունեցել Սպահան այցելած բոլոր եվրոպացիների վրա: Ֆ. Ռիշարի հավաստմամբ՝ «նա ֆրանսիական իրանագետների նախնին է համարվում իր օգտագործած գունագեղ և հումորով հագեցված լեզվով՝ որպես «Ռիշելյույի դարաշրջանի» մի մարդ»:

Ներկայացվող աշխատության առաջին հատորի երկրորդ բաժնում հրատարակված են Յ. Ռաֆայելի 1659 – 1694 թթ. նամակներն ուղղված ժամանակի քաղաքական ու կրոնական գործիչներին՝ Պուլեին, Բաբոնին, Սիլվեստր Սենտ-Էնյանին, Ֆերմանելին, Կոլբերին, Գազիլին, Պետիկին, կարդինալ Ալթերին, Շար-

ղենին, Ռեզենին, Յ. Ուրբանոս Փարիզեցուն, Կեմաֆերին, Իվ դը Բուրժին, հայ կաթոլիկ գործիչ Գրիգոր Շորժորեցուն և այլոց:

Աշխատության երկրորդ հատորը ընդգրկում է Ռաֆայել դյու Մանի “Estats et Mémoire”-ը, ուր մտնում են 1660 թ. շաբաթորած “Estats de la Perse”, “Mémoire sur les Jésuites” գրված 1662 թ. վերաշարադրված “Estats de la Perse” և 1684 թվականով թվագրված “De Persia” գործերը: Ռաֆայել դյու Մանն իր հայտնի “Estat de la Perse” աշխատությունը (որի ձեռագիրը 1682-1683 թթ. մինիստր Կուլբերի անձնական գրադարանում էր) սկսեց գրել 1660 թ.: Որ այս ձեռագիրը, ըստ հրատարակչի, հրատարակության համար չէր նախատեսված, վկայում է այն հանգամանքը, որ այնտեղ բացակայում էր առաջաբանը: Աշխատանքը, հավանաբար, գրվել էր սեփական նախաձեռնությամբ, կամ էլ դյու Մանի վերադասի պատվերով: Չեռագրի բովանդակությունը խիստ հագեցված է (կարծես հարցաբան է լրացվել) Պարսկաստանի քաղաքականության, դավանանքի, գիտության, արվեստի և նույնիսկ ընդերքի մասին տեղեկություններով:

Գիտական բարձր մակարդակով վերահրատարակելով “Estats de la Perse”-ը Ֆ. Ռիշարը ուղղել և շտկել է Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանում պահվող ձեռագիրը, որը և արևելագետ քիմիկոս Ժ. Շեֆերի կողմից 1890-ին հրատարակվել էր ոչ ճիշտ ընթերցումներով: Ծանոթագրություններում հիմնականում օգտագործվել է Գաբրիել Շինոնի արժանահավատ “Relations nouvelles”-ը: 1665 թ. „Estats de la Perse”-ը ըստ էության, 1660 թ. նրա շաբաթորած տեղեկագրի մեկ այլ խմբագրությունն է, իսկ 1684թ. “De Persia”-ն, նույնի մեկ այլ խմբագրություն է լատիներեն լեզվով:

Ռաֆայել դյու Մանի “Estat”-ն ամբողջովին տարբերվում է տնտեսական և առևտրական նպատակներով գրված այլ հեղինակների “Memoire”-ներից: Նա, բարոյագետի իր սուր հայացքով, նկարագրում է շատ գունագեղ, յուրօրինակ և ամբողջական տեսարաններ՝ պարսկական հասարակության «թատրոնը»:

Համենայն դեպս, վեղարավոր վանականը իր առաջ նպատակ էր դրել ճշգրտել իր բոլոր նախորդների (լա Բուլեյ Լա Գուզի, Ալեքսանդր Զոռոբսի, Ադամ Օլշեգերի, Օլեարիուսի և այլոց) հապճեպորեն հաղորդած տվյալները Պարսկաստանի մասին: Զպետք է մոռանալ, որ Սպահանի վեղարավորների միսիան «ծնվեց» շահ Աբբաս I-ի դարաշրջանում, երբ Պարսկաստանը բացվեց Եվրոպայի առաջ, և Գոայի արքեպիսկոպոս Alexio de Meneses-ի կողմից կազմակերպվեց միսիոներների ներթափանցումը դեպի Արևելք, որին նպաստեց նաև Հավատաստիյուն Ժողովի (Պրոպագանդա Ֆիդե) գործունեությամբ ոգևորված Լյուդովիկոս XIII-ի քաղաքականությունը: Սակայն կաթոլիկացման մասսայականության առաջին հույսերը հոդս ցնդեցին, երբ Իրանի մասին առաջին ճշգրիտ վկայությունները ստացվեցին: Այս տեսակետից այն տեղեկությունները, որ Պարսկաստանի մասին հավաքեց Զ. Ռաֆայելը, օրինակելի են: Նա հասկանում էր այն բոլոր արգելքները, որոնք խանգարում են Ժողովրդի կաթոլիկացմանը: Ֆ. Ռիշարն ընդունում է, որ Պարսկաստանի միսիայի արդյունքը բավական փոքր էր, և ջուղահայերի ակնկալված միությունը Հռոմի Սուրբ Պետրոսի գահի հետ չիրականացավ և դավանական անտագոնիզմը ավելի կարծրացավ (Զ. Ռաֆայելի կյանքի վերջին տաս տարիները լի էին հայոց հետ բազում կոնֆլիկտներով): Այնուամենայնիվ, ըստ Ֆ. Ռիշարի, դյու Մանը, այլ լատին միսիոներների հետ միասին, կարողացավ եթե ոչ ապահովել հայոց քաղաքական անկախությունը, ապա նպաստել նրա մտավոր և հոգեվոր զարթոնքին, որն էլ սկիզբ դրեց «հայկական վերածննդին»:

Այլ էր դյու Մանի կողմից 1662թ. շարադրված "Mémoire sur les Jésuites"-ի պատմությունը: Եվրոպայում հիսուսյան Ժան Մաշոյի կողմից 1659 թ. հրատարակվեց մի «Տեղե-կագիր» ("Relation"), ուր չափազանցվում էր Հիսուսյանների գործունեությունը Պարսկաստանում՝ հատկապես քրիստոնյաներին կաթոլիկացնելու վերաբերյալ: Սա նպատակ ուներ տրամադրություն ստեղծել Հիսուսյանների ընկերությունից դրամական միջոցներ ստա-

նալու համար: Այս եւ սրա նման այլ հրատարակություններ, հալվաճառականների միջոցով ընկան պարսկահայերի ձեռքը եւ հակառակ ազդեցություն թողնելով՝ շարժում առաջացրին միսիոներների դեմ: Այս իրադարձությունները Յ. Ռաֆայելը շարադրեց իր գրքում 1661 թ.: Գիտենք, որ այդ "Mémoire"-ի ձեռագիրը Յ. Ռաֆայելը ցույց է տվել Շարդենին: Դրան ծանոթ է եղել նաեւ Տավերնիեն:

Ֆ. Ռիշարի այս երկհատոր աշխատության մեջ ընդգրկված բոլոր նյութերը ծանոթագրված են գիտական մեծ իմացությամբ ու բարեխղճությամբ: Ծանոթագրման համար օգտագործված նյութը, բաղված եվրոպական, կարելի է ասել բոլոր խոշոր ձեռագրատներից (Վատիկանի, Պրուպագանդա Ֆիդելի, Բրիտանական գրադարանի, Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի, Փարիզի Արտասահմանյան միսիանների և այլ դիվաններից), վկայում է հեղինակի երկարատև փնտրտութենքի մասին: Եթե առաջին հատորում զետեղված նամակները հիմնականում լույս են սփռում դու Մանի բաղաբական ու դավանական գործունեության վրա, ապա երկրորդ հատորում ներկայացված "Estats et Mémoire"-ը հիմնականում Պարսկաստանում ապրած տարիների նրա ուսումնասիրություններն են:

Նրա տեղեկացվածությունը 17-րդ դարի թուրք-իրանական բաղաբական հարաբերությունների մասին շատ կարևոր է եղել ու բարձր է գնահատվել իր երկրում: Ավելին, բավական է նկատել, որ նրա աշխատությունը շարադրված է եղել հատուկ՝ Լյուդովիկոս XIV-ի արտաքին գործերի նախարար Կոլբերի համար: Լինելով ժամանակի լուսավորյալ անձնավորություններից մեկը՝ դու Մանը սիրել է գիտությունը, դիտողականության մեծ հմտություն է ունեցել, պրպտող միտք, պարսկական արքունիքում համարյա բոլոր եվրոպական պատվիրակությունների թարգմանն է եղել: Լինելով դիվանագիտական հարաբերությունների կենտրոնում, նա բավական լուրջ նամակագրություն է թողել, որի պահպանված մասը հրատարակվել է Ֆրանսիացի արևելագետ պատմաբան Ֆրենսիս Ռիշարի կողմից 1995 թ.՝

երկհատոր մեծարժեք աշխատության մեջ՝ ներառնելով նաև դյու Մանի հիմնական տրակտատն ու կենսագրությունը:

Դյու Մանի աշխատության վերջում կցված են չափազանց կարևոր փաստաթղթեր տարածաշրջանում Ֆրանսիայի կառավարության ներկայացուցիչների զեկուցագրերից և Թավերնիեի հանգամանակից եզրակացությունները Պարսկաստանի հետ Ֆրանսիայի առևտրական հարաբերությունների նպատակահարմարության և ընթացքի մասին:

Միսիոներական ցանցի հայտնի գործիչներից մեր աշխատության մեջ անդրադարձել ենք նաև Ժակ Վիլլոտի²⁰, Ֆրանսուա Սանսոնի²¹, Գաբրիել դը Շինոնի²², Ֆիլիպ Ավրիլի²³, Ֆրանսուա Պիկեի²⁴ և այլոց աշխատությունների համապատասխան հատվածներին:

Պետք է նկատել, որ միսիոներական այս ցանցը, որը բավական լայն տարածում ուներ Օսմանյան Թուրքիայի և Իրանի տարածաշրջանում, բացի իրենց առաքելությունների ներկայությունը հաստատելուց և հոգևոր խնդիրներով ու հոգեորսությամբ զբաղվելուց, նաև լրտեսական բավական ծավալուն գործունեություն էր ծավալում: Դրան մենք հասու ենք եղել ոչ միայն հիշյալ միսիոներների թողած աշխատությունների շնորհիվ, այլև այն հարմուստ փաստաթղթային ֆոնդերից, որոնք առիթ ենք

²⁰ VILLOTE Jacques. Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, & en Barbarie. Paris, Jacques Vincent, 1730.

²¹ SANSON Francois, Etat présent du royaume de Perse. Paris, 1694. Ou Voyage ou relation de l'état présent du royaume de Perse, Paris 1695.

²² CHINON Gabriel de, Relations nouvelles du Levant, ou traités de la Religion, du gouvernement et des coutumes des Perses, des Arméniens, et des Gaures... Composés par le P. G. D. C. [Gabriel de Chinon] et donnée au public, par le sieur L. M. P. D. E. T. Lyon 1671.

²³ AVRIL Philippe, Voyages dans divers états d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine, Paris, 1693.

²⁴ La vie de Messire Francois PIQUET, Consul de France et de Hollande à Alep. Paris, M. DCC. XXXII.

ունեցել պրպտելու Վատիկանի, Հավատասփյուռ Ժողովի և Ֆրանսիայի Արտասահմանյան միսիաների դիվաններում:

Հիսուսյանների միսիային պատկանող հոգևորական Յուզե Կրուշինսկու «Պատմությունը»²⁵ ականատեսի ձեռքով գրված արժանահավատ և ժամանակի իրադարձությունները խորությամբ վերլուծող ստեղծագործություն է և վերաբերվում է Իրանը աֆղանական տիրապետության տակ ընկնելու շրջանին: Հեղինակը շուրջ երկու տասնամյակ ապրելով Սպահանում մասնակցել է համարյա բոլոր արքունի բանակցություններին, ավելին՝ կապեր հաստատելով աֆղան պարագլուխների հետ՝ տիրապետել է բավական լուրջ ու գաղտնի տեղեկատվության: Նա ի մոտո է ճանաչել հայերին, քանի որ բնակվում էր Նոր Ջուղայում և ականատես է եղել քաղաքական հիշյալ իրադարձությունների ընթացքում նրանց բաժին հասած դաժան դեպքերին:

Այս առումով բավական մեծ արժեք են ներկայացնում Մամի-Կլերակի «Պարսկաստանի պատմությունը»²⁶ աշխատությունը, կարմեխտների հանրահայտ «Ժամանակագրությունը»²⁷, ուր ի մի են բերված ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի բազմաթիվ քաղաքական և հոգևոր գործիչների զեկուցագրերը, որոնք ամենևին էլ վերջին տեղը չեն գրավել իրենց պետությունների քաղաքական դիրքորոշման ու հետագա ռազմավարության մեջ:

Նոր Ջուղայի մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հաղթյուրագիտական նյութը ևս բազմազան է: Չաքարիա Զանաբեռնու²⁸, Գրիգոր Դարանաղցու²⁹, Չաքարիա Ագուլեցու³⁰,

²⁵ Histoire de la dernière révolution de Perse par le Père Y. KRUSINSKI. Tome I-II, Paris 1728.

²⁶ MAMIYE - CLAIRAC, Histoire de Perse depuis le commencement de ce siècle. Tome I-III, Paris, 1750.

²⁷ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIIth and XVIIIth centuries. Tome I-II, London, 1939.

²⁸ Չաքարեայ Սարկաազի Պատմագրություն, հտ. Ա-Գ, Վաղարշապատ, 1870:

Սիմեոն Երևանցու³¹, Խաչատուր Ջուղայեցու³², և վերջապես Առաքել Դավրիժեցու³³ երկերը մեծածավալ նյութ են պարունակում 17-18-րդ դարերի տարածաշրջանային իրադարձությունների և հայ ժողովրդի պատմության այդ շրջանի զանազան դրվագների վերաբերյալ:

Ժամանակաշրջանն ու պատմական նյութի հետաքրքրությունն անմասն չեն թողել հայ և օտարազգի պատմաբաններին, որոնք բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են կատարել Նոր Ջուղայի պատմության վերաբերյալ: Լեոյի³⁴, Յ. Տեր-Յովհանյանցի³⁵, Ս. Տեր-Ավետիսյանի³⁶, Թ. Ավդալբեկյանի³⁷, Ա. Յովհաննիսյանի³⁸, Տ. Հակոբյանի³⁹, Ռ. Կյուլպենկյանի⁴⁰, Մ. Չուլպյանի⁴¹, Յ.

²⁹ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղցույ, Երուսաղեմ, 1915:

³⁰ Չափարիա Ազուլեցու Ուղեգրությունը, Երևան, 1938:

³¹ Ջամբռ. Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանագուցից, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութանց Սրբոյ Աթոռոյս և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմեօն ցաւահար և վշտակոծ կաթուղիկոսէ Երևանցույ, Վաղարշապատ, 1873:

³² Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցույ Պատմություն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905:

³³ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երրորդ տպագրություն, Վաղարշապատ, տպ. Սր. Էջմիածնի, 1896:

³⁴ ԼեՌ, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934:

³⁵ ՏԵՐ-ՅՈՎՀԱՆՅԱՆՅ ԅ., Պատմություն Նոր Ջուղայու, որ յնսպահան, 3 հատոր, Նոր Ջուղա 1880:

³⁶ Тер Аветисян С., Город Джуга, Тбилиси, 1937.

³⁷ ԱՎԴԱԼԲԵԿՅԱՆ Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969:

³⁸ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. 1, Երևան, 1957:

³⁹ ՀԱՎՈՐՅԱՆ Տ., Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիանների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIII դդ.), Արևելագիտական ժողովածու, հտ. I, Երևան, 1960:

⁴⁰ GULBENKIAN R., Relações entre Portugal Arménia e médio Oriente, pelo Académico de Número, Estudios Históricos (Academia Portuguesa da Historia), 3 volumes, Lisboa, MCMXCV. Հայերեն թարգմանության անխնամ հրա-

Փափագյանի⁴², Լ. Խաչիկյանի⁴³, Վ. Բայբուրդյանի⁴⁴, Լ. Դանեդյանի⁴⁵, Յ. Լ. Չեքիյանի⁴⁶, Շ. Խաչիկյանի⁴⁷, Ի. Բաղդյանց Մաք-Զաքի⁴⁸, Գ. Գևոնյանի⁴⁹, Յ. Գևորգյանի⁵⁰, Վ. Ղուկասյանի⁵¹, Ս.

տարակույթիւնը տե՛ս Կոլլպենկյան Ռ., Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, Երևան, 1986:

⁴¹ ՉՈՒԼԱԼՅԱՆ Մ., Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, XIII-XVIII դդ., գիրք Ա, Զաղաքական պատմություն, Երևան, 1990:

⁴² «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», II, Հրովարտականք, կազմեց՝ Յ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, պր. 1 (ԺԵ-ԺԶ դդ.), Երևան, 1956, պր. 2 (1601-1650 թթ.), 1959; պր. 3, (1652-1731) կազմեց Զ. Կոստիկյանը, Երևան, 2005; պր. 4, (17034-1797), կազմեց Զ. Կոստիկյանը, Երևան, 2008:

⁴³ ԽԱԶԻԿՅԱՆ Լ., Փափագյան Յ., Հովհաննես Տեր-Ղավթյան Զուղայեցու հաշվեմատյանը, Երևան, 1980:

⁴⁴ BAIBOURTYAN V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004.

⁴⁵ ԴԱՆԵԴՅԱՆ Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978:

⁴⁶ ZEKIYAN B. L., La Colonie Armene del Medio Evo in Italia e le relazioni culturali italo-armene. Venice, San Lazaro, 1978; Xoga Safar ambasciatore di Shah 'Abbas a Venezia, Oriente Moderno, 58; Gli Armeni in Italia, Rome, 1990. Ad limina Italiae, Ar druns Italioy: In Viaggio per l'Italia con mercanti e monaci armeni, Padua, 1996. Gli Armeni e Venezia: Dagli Sceriman a Mechitar (coll. Aldo Ferrari); Venice, 2004.

⁴⁷ ԽԱԶԻԿՅԱՆ Շ., Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVI-XVIII դարերում, Երևան, 1988: Լազարյան Առևտրական ընկերության հաշվեմատյանը (1741-1759 թթ.), Երևան, 2006:

⁴⁸ BAGHDIA NTZ McCabe, The Shah's silk for Europe's silver, The Eurasian trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750), Atlanta, 1999.

⁴⁹ KEVONIAN K., Marchands Arméniens au XVII s., à propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699, "Cahiers du monde Russe et Soviétique 16", 1975, pp. 199-244; Numération, calcul, comptabilité et commerce; La société reconstituée, - "Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne", Paris, 2007, 283-389.

⁵⁰ KEVORKIAN R. H., Catalogue des "incunables" arméniens (1551-1695) ou chronique de l'imprimerie arménienne. Genève, 1986.

Աս-լանյանի⁵² և այլոց աշխատությունները՝ լինեն դրանք մենագրություններ կամ հոդվածներ, համակողմանի վերլուծության են ենթարկել մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանն ու Նոր Զուղայի գաղթօջախի պատմությունը, որն իր գոյությամբ ու գործունեությամբ ոչ միայն մեծ դերակատարություն է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության թատերաբեմում տնտեսական, մշակութային և ինչու ոչ, հասարակական-քաղաքական տեսանկյունից իրար շաղկապելով հայկական համարյա բոլոր գաղթօջախները, այլև որոշակի՝ և ամենևին ոչ չնչին ազդեցություն է թողել Արևելք-Արևմուտք տնտեսական, մշակութային կապերի ասպարեզում:

Անդրադառնալք ֆրանսիացի հայտնի պատմաբան Ֆերնան Բրոդելի խոսքերին. «... Были ли они связаны все в огромном промежуточном пункте в Джульфе и только в нем? Или же, как я полагаю, существовали другие промежуточные перевалочные пункты? В Польше, во Львове, служившем связующим звеном между Востоком и Западом, небольшая армянская колония – «персы», как их называли, - со своей юрисдикцией, своими типографиями, своими многочисленными деловыми связями господствовала над огромным потоком гужевых перевозок в направлении Османской Империи. Начальники этих перевозок, караван-баши, всегда были армянами. Не этим ли потоком перевозок связывались в единое целое две гигантские арены – ни больше ни меньше, как Запад и Восток – которые держали в руках джульфинские купцы?...»⁵³.

⁵¹ GHOUGASSIAN V., The emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the seventeenth century, Atlanta, 1998.

⁵² ASLANIAN S. D., From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa. Univ. of California press, 2010.

⁵³ БРОДЕЛЬ Фернан, Игры обмена, (Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.) т. 2, Москва, 2007, ст. 144.

Ամենակին տարօրինակ չէ, որ Նոր Ջուղայի ֆենոմենը հետաքրքրել է բազմաթիվ օտար ուսումնասիրողներին: Ինչպես Ֆ. Բրոդելն է արժեվորում նրանց դերը Արևելք-Արևմուտք տնտեսական ու մշակութային հարաբերություններում, այնպես էլ բազմաթիվ օտար մասնագետներ քննել են այդ երևույթի ամենատարբեր կողմերն ու ազդեցության ոլորտները համաշխարհային քաղաքակրթության ետնաբեմի վրա: Նշենք Նրանցից Կ. Ալոնսոյին⁵⁴, Ռ. Բեկիուսին⁵⁵, Ջ. Պ. Բելինջերիին⁵⁶, Բ. Բհաթթաչարիային⁵⁷, Ջ. Կարսվելին⁵⁸, Ա. Կրոտելը⁵⁹, Ս. Շոդուրին⁶⁰, Էդ. Յեդցիգին⁶¹ և շատ ուրիշների:

⁵⁴ ALONSO C., Nueva documentacion inédita sobre las misiones agustinianas en India y en Persia (1571-1609),- *Analecta Augustiniana*, 33, p. 309-394; El convento agustiniano de Ispahan durante el periodo 1621-1671, Doc. Inédita,- *Analecta Augustiniana*, 34, 1973, pp. 274-308; El convento agustiniano de Ispahan durante el periodo 1690-1702, - *Archivo Augustiniano*, vol. LXVII - Num. 185, 1983, p. 141-184; Novismo florilegio documental sobre los agustinos en Persia (1608-1622) - *Analecta Augustiniana*, vol. L, 1987, pp. 45-119; El P. Simon de Moraes, pionero de las misiones agustinianas en Persia (†1585), - *Analecta Augustiniana*, vol. LXII, 1979, pp. 343-372; El P. Antonie de Gouvea O.S.A. y la embajada persa de Denzig Beg (1609-1612) - *Analecta Augustiniana*, vol XXXVIII, 1975, pp. 63-94; A los orígenes de las relaciones entre la Santa Sede y Persia (1571-1572), *Miscelanea historiae Pontificiae*, vol. 50, Roma 1983, pp.215-229; La Embajada persa de Denguiz-Beg y Antonio de Gouvea, osa, a la luz de nuevos documentos, *Archivo Augustiniano*, vol. LXIV, 182, 1980 pp. 49-115; Una embajada de Clemente VIII a Persia (1600-1609) - *Archivum Historiae Pontificiae*, 34, 1996, pp. 7-126; Due lettere riguardanti i primi tempi delle Missioni Agostiniane in Persia,- *Analecta Augustiniana*, vol. XXIV, 1961, pp.152 - 201.

⁵⁵ BEKIUS R., The Armenian colony in Amsterdam in the XVII-XVIII century: Armenian Merchants from Julfa before and after the Fall of the Safavid Empire, London, 2002, (Paper pres. at the conf. "Iran in the Safavid Age").

⁵⁶ BELLINGERI G. P., Sugli Sceriman rimasti a Giulfa: Devozione agli ultimi Safavidi? in *Gli Armeni e Venezia*, Venezia, 2004.

⁵⁷ BHATTACHARYA B., Armenian European Relationship in India, 1500-1800, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52, p. 62-98. The Book of Will' of Petrus Woskan (1680-1751): Some Insights into the Global

Հայաստանը շրջապատված լինելով Սև, Միջերկրական և Կասպից ծովերով, իր աշխարհագրական դիրքով ծովային և ցամաքային կարևորագույն ճանապարհների խաչմերուկում էր գտնվում: Անկասկած սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ հնագույն ժամանակներից սկսած, հայերը ճանաչված էին որպես Արևելքում առևտրով զբաղվող ազգերից մեկը, որոնք կապում էին Միջերկրծովյան աշխարհը Արևելքի հեռավոր երկրների հետ, հարաբերություններ, որոնք պահպանվեցին հաջորդ դարաշրջաններում ևս, որոնք երկրի անկախության ժամանակաշրջանում էլ ավելի զարգացան՝ հատկապես Անիի Բագրատունիների (885–1045) և Կիլիկյան թագավորության (1080–1375) շրջանում, երբ բարգավաճում էր Այսա նավահանգիստը:

Ենթարկվելով մոնղոլ-թաթարական և թուրքական նվաճումներին, երկիրը XVI դարում դարձավ թուրք-պարսկական պատերազմների թատերաբեմ: Սա պայմանավորված էր հարևան պետությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև անընդհատ պատերազմներով, որոնց ընթացքում Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությունը ենթարկվում էր դաժան կոլոպուտների, կոտորածների ու բռնազաղթերի: Ի վերջո, 1639 թ. պայմանագրով Հայաստանը բաժանվեց այս երկու կայսրու-

Commercial Network of the Armenians in the Indian Ocean,- Journal of the Economic and Social History of the Orient, 52, p. 67-98.

- 58 CARSWELL J., New Julfa: The Armenian Churches and Other Buildings. Oxford, 1968.
- 59 KROELL A., Nouvelles d'Hispan (1665-1695), Paris, 1979.
- 60 CHAUDHURY S., Khwaja Wazid in Bengal Trade and Politics (1740-1760), The Indian Historical Review 26, 1990; Trading Networks in a Traditional Diaspora: Armenian in India, 1600-1800, in Diaspora International Networks: Four Centuries of History, Oxford, 2005.
- 61 HERZIG Ed., The Armenian Merchants from New Julfa: A study in Premodern Trade, (diss.), Oxford University, 1991; Commercial Law of the New Julfa Armenians, in, Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne, Paris, 2007.

թյունների միջև: Թուրքիային հանձնվեց Հայաստանի արևմտյան հատվածը, իսկ Իրանին անցավ արևելյան մասը: Սակայն Հայաստանի երկու հատվածներում էլ քրիստոնյա բնակչության վիճակը ծանր էր անկայուն քաղաքական կացության, բազմատեսակ հարկերի, բռնի մահվեղականացման, մշտապես վտանգված կյանքի, պարբերական մանկաժողովների, համաճարակների պատճառով: Սա բնակչության դեպի մոտակա և հեռավոր երկրներ արտագաղթի պատճառ էր հանդիսանում: Այս շրջանում, հիմնականում, ձևավորվեցին Արևելքի և Արևմուտքի հայկական գաղթօջախները:

Հայ վաճառականների և առևտրական կապիտալի առաջին մեծ տեղաշարժը Հայաստանի սահմաններից դուրս կապված է Շահ Աբբաս I-ի տիրապետության շրջանում, 1604–1605 թթ. դեպի Պարսկաստանի խորքերը հայ բնակչության բռնագաղթի հետ: Այդ տարիներին թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքով շուրջ 350–400 հազար բնակչություն բռնագաղթվեց: Արևելյան Հայաստանում այնպիսի քաղաքներ, ինչպես Երևանը, Նախիջևանը, Ագուլիսը, Դաշտը, Աստապատը, Շոռոթը, Մեղրին և հատկապես Արաքսի ափին գտնվող վաճառաշահ քաղաք Ջուղան, ուր բնակվում էին բազմաթիվ վաճառականներ, և որն արդեն XV դ. վերջից առևտրական լայնատարած կապեր էր հաստատել Արևելքի և Արևմուտքի բազմաթիվ քաղաքների հետ, նույնպես բռնագաղթի ենթարկվեց⁶²:

Շահ Աբբասն այլ նպատակներ էլ էր հետապնդում: Նախ իր կայսրությունում զարգացնել արհեստներն ու առևտուրը՝ այստեղ պատվաստելով աշխատասեր և ընդմիշտ հարկատու հայ

⁶² Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Պատմութիւն Առաքել վարդապետի ԴԱՐԻԺԵՅԻՅԱՆ...; ԴԱՆԵՂՅԱՆ Լ., Առաքել Դավիթեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դ. պատմության սկզբն-աղբյուր, Երևան, 1978, էջ 81–110; Relation des grandes guerres et victoi-res obtenues par le roy de Perse Shah Abbas contre les empereurs de Turquie, Mohamet et Achmet son fils. par le P. Fr. Antoine de GOUVEA, traduit de l'original portuguais. Rouen, 1646, p. 341–362.

բնակչությանը, և, Օսմանյան կայսրության տարածքով հայ վաճառականների կողմից իրագործվող միջազգային առևտրի ուղղությունը փոխել դեպի Պարսից Տոց: Ապա Գիլանի և Մազանդարանի շրջաններում զարկ տալ գյուղատնտեսությանն ու մետաքսագործությանը:

Սակայն եթե բռնագաղթված հասարակ բնակչությունը ենթարկվում էր բախտի քմահաճությներին, ապա Ջուղայի խոջաները, որոնց համար շահը հատուկ պամաններ էր ստեղծել, բացառություն էին կազմում: Ջուղայի վաճառականները, բնակչության մի մասի հետ միասին, հաստատվեցին Սպահանի շրջակայքում և որոշ արտոնությունների շնորհիվ իրենց գործունեությունը շարունակեցին: Այստեղ էլ նրանք հիմնեցին Նոր Ջուղա արվարձանը, որը 17-րդ դարի երկրորդ կեսին ունեցավ մոտ 10-12000 բնակիչ. քաղաքը բաժանված էր թաղերի, որոնք կոչվում էին նախկին բնակավայրերի անուններով՝ Դաշտի, Ջուղայի, Երևանի, Թավրիզի և այլն:

Նոր-Ջուղան XVII դ. դարձավ արևելյան առևտրի մետրոպոլիսներից մեկը, նշանակալից դեր խաղաց հայ-եվրոպական առևտրական հարաբերությունների զարգացման գործում:

Այժմ անդրադառնանք 17-րդ դարավերջի և 18-ի սկզբի եվրոպացի ճանապարհորդներից մեկի շատ հետաքրքիր ուղեգրությանը, որը Շահ Աբբաս I-ի տեղահանումից շուրջ հարյուր տարի հետո այցելեց Նոր Ջուղա և իր ուղեգրության էջերում հանգամանորեն անդրադարձավ այդ գաղթօջախի կյանքի ամենաբազմազան կողմերին՝ հեղինակի տեղեկությունները հնարավորինս համեմատելով XVII դարի այլ ուղեգիրների թողած փաստագրական նյութի հետ:

ԿՈՌՆԵՅ ԼԸ ԲՐՅՈՒՆՆԻ «ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»
 ՈՐՊԵՍ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
 ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ

Հոլանդացի նկարիչ Կոր-
 նեյ լը Բրյուկհեյ (1652-1726
 թթ.)⁶³ 1677 և 1701-1708
 թթ. երկու ուղևորություն
 կատարեց Արևելք: Առաջին
 ուղևորության ընթացքում
 նա անցավ Փոքր Ասիայով,
 Կիպրոսով, Սիրիայով, Պա-
 ղեստինով մինչև Եգիպտոս:
 Երկրորդ ուղևորության եր-
 թուղին Մոսկովյան պետու-
 թյան տարածքով անցնում
 էր Կովկասով Պարսկաս-
 տան, այնտեղից էլ Հնդկաս-
 տան: Մեզ առավել հետա-
 քքորող Նրա երկրորդ ուղևո-
 րության երթուղին անցնում
 էր Հաագայից դեպի Ար-



խանգելսկ, այնտեղից էլ Մոսկվա: 1703 թ. նա Պետրոս I-ի հետ
 ժամանեց Վորոնեժ՝ ծանոթանալու Դոնի նավաշինական արդ-
 յունաբերությանը: Նորից վերադառնալով Մոսկվա, նա այնու-
 հետև Վոլգայով իջավ Հարավ՝ Սարատով այնտեղից անցավ Աս-
 տրախան-Շամախի-Նիզաբադ-Թավրիզ-Արդեբիլ-Սպահան եր-
 թուղով՝ դեպի Հնդկաստան: Հետադարձ ճանապարհը ևս ան-
 ցավ Նույն երթուղով 1707-1708 թթ. և վերադարձավ Ամստեր-

⁶³ Նրա մասին տե՛ս М. А. ПОЛИЕВКОВ. Европейские путешественники
 XIII-XYIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935, с. 83-85.

դամ, ուր 1711 թ. հոլանդերենով հրատարակեց շուրջ 300 փորագրապատկերներով հարստացված իր ուղեգրությունը⁶⁴:

Իր ճանապարհորդությունը Կոռնեյ լը Բրյուինն անցավ մի քանի ջուղահայ վաճառականների ուղեկցությամբ: Եթե որոշ դեպքերում դրանով է պայմանավորված հայերի վերաբերյալ լը Բրյուինի տեղեկությունների առկայությունը, ապա հայ գաղթօջախների վերաբերյալ նրա հիմնական վկայությունների համար պարտական ենք առաջին հերթին հեղինակի դիտողականությանը:

Լը Բրյուինն իր ուղեկից ջուղահայ վաճառականներից, որոնց լեզուն իր իսկ հաղորդմամբ, նա «հասկանում էր» (СВ, III, 284), հականե հանվանե հիշատակում է Զոլանդիայից Նոր Ջուդա վերադարձող Զակոբ Դավիդովին (Jacob Davildof) և Պետրոս Արխանգելին (Pierre Archangel):

Ուղեկիցներից առաջինը՝ Զակոբ Դավիդովը (Яков Давыдов), հայտնի է Մոսկվայի Ռուսական Մաքսատնային գրանցման մատյաններից, մի քանի անգամ՝ 1691-1696 թթ. Նոր Ջուդայից Աստրախանով-Վոլգայով-Մոսկվա, իսկ այնտեղից Շվեդիա-Յոլանդիա հում մետաքս փոխադրելիս⁶⁵:

⁶⁴ Կոռնեյ լը Բրյուինի «Ուղևորությունը» հրատարակվեց 1714 թ., 1718 թ. (Ամստերդամ) և 1725 թ. (Ռուան, հինգ հատորով) այն երկու անգամ լույս տեսավ ֆրանսերենով. 1820 և 1837 թթ.՝ անգլերենով: Շատ ավելի ուշ՝ 1829-1830 թթ. եղավ նաև մասնակի ռուսերեն թարգմանություն: Մենք օգտվել ենք հետևյալ հրատարակությունից՝ «Voyages de CORNEILLE LE BRUINE, par la Mos-covie, en Perse et aux Indes Orientales... on y a ajouté quelques remarques contre Messieurs Chardin et Kempfer. Amsterdam, Wetstein frères, 1718. (Այսուհետև СВ եւ համապատասխան հատորն ու էջը):

⁶⁵ Армяно-русские отношения в XVI веке. Сборник Документов под ред. В. Парсамяна. Т. I, Ереван, 1953, с. 209-210, 213, 215, 220. Հմմտ. Н. Г. КУКАНОВА. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII - первой половине XIX века (по материа-лам русских архивов), Са-ранск, 1977. Գրքում զետեղված հավելվածը՝ «Հայ առևտրականների այցելությունները ռուսական բաղաքները 1673-1697 թթ.» (էջ 87, 99):

Լը Բրյուկինի երկրորդ ուղեկցին՝ Պետրոս Արխանգելին հակված ենք նույնացնելու Մոսկվայի Մաքսատնային գրանցման մատյաններից հայտնի մեկ ուրիշ ջուղահայ առևտրականի՝ Առաքել Պետրովի (Араке́л Петро́в կամ Ра́квел Петро́в) հետ, որը ևս 1690-ական թթ. Շվեդիա (“Свейский рубеж”) և Յուլանդիա հում մետաքս արտահանող հայտնի վաճառականներից էր⁶⁶։ Անհավանական չէ նաև այն, որ Պետրոս Արխանգելը կարող էր լինել մեկ այլ ջուղահայ վաճառական՝ Ավետիք Պետրովը, կամ Ավետիք Պետրոսովը⁶⁷։

Լը Բրյուկինին ուղեկցող այս ջուղահայ վաճառականները, փաստորեն օգտվելով ռուսական արքունիքի և Նոր Զուլայի առևտրական ընկերության միջև 1667 թ. կնքված (1673 թ. վերահաստատված) պայմանագրից, որով Նրանց Ռուսաստանի վրայով տարանցիկ առևտրի արտոնություններ էր տրված, հում մետաքսի հերթական քանակությունն էին տարել Յուլանդիա և Շվեդիա։

Լը Բրյուկինը իրան էր մեկնում մի խմբի հետ, որը տասնամյակներ շարունակ օգտվելով Ռուսաստանի տարածքով անցնող Կոլգա-Կասսայան տարանցիկ երթուղուց, յուրացրել էր այդ ճանապարհի բոլոր դժվարությունները և ձեռք էր բերել այն հաղթահարելու որոշակի հմտություններ⁶⁸։ Ճանապարհորդության ընթացքում Լը Բրյուկինը հաճախ օգտվելով հայ վաճառականների հեղինակությունից, լեզուների և ճանապարհների նրանց

⁶⁶ Армяно-русские отношения, т. I, с. 213, 217, 221, 224.

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 237, 238, 240:

⁶⁸ Բազմաթիվ դեպքեր են հայտնի, երբ եվրոպացի ճանապարհորդները դիմել են հայ վաճառականների միջնորդությանը՝ իրենց գործերը կարգադրելու և ճանապարհային զանազան դժվարություններ հաղթահարելու համար։ Հիշատակելի է, օրինակ, լը Բրյուկինից մոտ 30 տարի առաջ Աստրախանից Մոսկվա ուղևորվող կաթոլիկ հայր Ֆիլիպ Ավրիլի դեպքը, որին միայն հայ վաճառականների միջոցով է հաջողվում ձեռք բերել ճանապարհը շարունակելու համար անհրաժեշտ համապատասխան անձնագրեր (St'n PHILIPPE AVRIL. Voyage en divers états d'Europe et d'Asie. Paris, MDCXCII (1692), p. 114).

իմացությունից, անընդհատ շեշտում է իր հարգալից վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ, վերջիններիս անվանելով «իմ հայերը» (CB, III, 284): Տպավորիչ է հատկապես Լը Բրյուկնի հուզմունքը և վիշտը երբ Սարատովում հիվանդանում և երկու օրից մահանում է Պետրոս Արխանգելը: Նավի ողջ անձնակազմը մասնակցում է նրա հուղարկավորությանը: Պետրոս Արխանգելի դին Սարատովի բլուրներից մեկի վրա հողին հանձնելու արարողությունը Լը Բրյուկնը հանգամանորեն նկարագրում է «Հայկական թաղման ծես» վերնագրի տակ (CB, III, 264–267):

1703 թ. մայիսի 20-ին լը Բրյուկնը ուղեկցող խմբի հետ միասին ժամանում է Աստրախան: Իր «Ուղեգրության» մեջ նա մանրամասն նկարագրում է քաղաքը, ամրոցը, պարիսպները, շուկաներն ու խանութները:

Եթե տեղի հայկական համայնքի մասին 17-րդ դ. ճանապարհորդները (Ստրյուկս, Ավրիլ և այլն) հիշատակում էին անցողակի, ապա լը Բրյուկնը անդրադառնում է հայկական թաղամասի տեղադրությանը, հայերի թվին, նրանց խանութների ու առևտրական տան գործունեությանը: Նա խոսում է քաղաքային դարպասներից մեկի մասին՝ «որ կոչում են Priestmiskinske կամ Nette, որը ամրոցի երեք դարպասներից մեկն էր և բացվում էր քաղաքի վրա, շուկայի ("Bazar") կամ Մեծ փողոցի ("Boisjaulists") դեմ դիմաց, ուր և գտնվում էին ռուսների և հայերի հիմնական կրպակները» (CB, III, 288): Ըստ լը Բրյուկնի, Աստրախանում 1703 թ. կային շուրջ քառասուն հայ ընտանիքներ, որոնք բնակվում էին Հայկական թաղամասում, որի ծայրին էր գտնվում հայերի քարվանսարան ("Caravanserai"), որը մի ընդարձակ վայր էր՝ շրջափակված մի քանի դռներ ունեցող քարաշեն պարսպով: Դռները պահպանվում էին պահակների կողմից: Ներսում էին գտնվում վաճառականների կրպակները, պահեստները, բնակելի կացարանները, ինչպես նաև գլխավոր շինությունը՝ երկհարկանի, երկար միջանցքներով: «Երթևեկող հայ վաճառականները այստեղ սենյակներ են վարձում, կան նույնիսկ այնպիսիք, որոնք այստեղ ապրում են և կրպակներ ունեն, ես ևս նրանց հետ

մնացի»,- հաղորդում է լը Բրյուկինը (CB, III, 297): Խոսելով այն մասին, որ հայ վաճառականների հետ մրցակցության մեջ գտնվող հնդիկները, զգուշանալով հրդեհներից, կառուցել են տվել մի քարաշեն առևտրական տուն, Բրյուկինը ավելացնում է, որ «Չայերը ևս կառուցել էին տալիս նմանատիպ մի առևտրական տուն, որի հիմքերն արդեն վեց ոտնաչափ բարձրացել էին» (CB, III, 297):

1706 թ. հայկական առևտրատան մոտ կառուցվեց նաև քարաշեն եկեղեցի⁶⁹:

Աստրախանից նավով դուրս գալով Կասպից ծով, լը Բրյուկինն իր խմբով 1703 թ. յուլիսի 23-ին ափ է իջնում Նիզովայա կամ Նիզաբադ ("Nisawacy") նավահանգստում, ուր նրա ուշադրությունն են գրավում դեպի Աստրախան միաժամանակ ուղևորվող 6 նավեր, «որոնց վրա բազմաթիվ հայ վաճառականներ կային իրենց ապրանքներով» (CB, III, 476):

1703 թ. օգոստոսին լը Բրյուկինը ժամանում է Շամախի, ուր հայերը նորաբնակներ չէին և փոքրամասնություն չէին կազմում: Դեռևս 15-րդ դ. աղբյուրները հաղորդում են, որ Շիրվանի կենտրոնում Շամախիում բնակչության մեծամասնությունը հայեր են: Այսպես, 1474 թ. այցելելով Շամախի, վենետիկյան դիվանագետ Ջ. Բարբարոն հաղորդում է, որ Շամախին, որն ուներ չորսից հինգ հազար տուն, «գտնվում է Մեծ Չայքում և բնակիչները մեծ մասամբ հայեր են»⁷⁰:

⁶⁹ ГОЛИКОВА Н.. Очерки по истории городов России конца XVII начала XVIII вв., Москва, 1982, с. 14. Աստրախանի հայկական գաղութի հիմնադրման մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Ա. Խաչատրյան. Աստրախանի հայկական գաղութի առաջացումը,- ՊԲՀ, 1983, 4, էջ 44-57:

⁷⁰ ՀԱՎՈՐՅԱՆ ՀՈՎՀ., Ուղեգրություններ, հտ. Ա. (1253-1532), Երևան, 1932, էջ 199: Ուշագրավ է, որ "Путешественники об Азербайджане" (составил Ямпольский З.), Баку, 1961, т. 1, с. 74) գրքում Ջ. ԲԱՐԲԱՐՈՅԻ տեքստից այս հատվածն առանց որևէ մեկնաբանման, դուրս է թողնվել:

1561 թվականին է վերաբերվում անգլիացի Ա. Ջենկինսոնի վկայությունը, ըստ որի Շամախին «գլխավորապես բնակեցված է հայերով»⁷¹:

Շամախու հայերի, նրանց սովորությունների ու բարքերի մասին են պատմում Հոլշտինյան դեսպանության անդամներից Ադամ Օլեարիուսը (1637 թ.) Մանդելսոն, Յ. Ստրյուխը (1671 թ.) և այլոք: Օլեարիուսի հաղորդմամբ նույնիսկ տեղի խանի զորքերը բաղկացած էին «մեծ մասամբ հայ քրիստոնյաներից»⁷²:

1686 թ. Շամախի այցելած ֆրանսիացի հիսուսյան քարոզիչ Ֆիլիպ Ավրիլը Շամախու մոտ 50-60-հազարանոց բնակչության մասին հայտնում է. «Բացի հայերի մեծ թվից, որ կարելի է հասցնել մոտ 30000-ի, կան նաև հնդիկներ, մոսկովիտներ, վրացիներ, հույներ, թուրքեր, չերեքսներ և բազմաթիվ այլ ժողովուրդներ...»⁷³:

⁷¹ Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перевод с английского Ю. В. Готье, Ленинград, 1938, с. 205. Հմտ. Յ. ՀԱՎՈՐԱՅԱՆ, Ուղեգրություններ, հտ. Ա, էջ 372: "Путешественники об Азербайджане" ժողովածուի կազմողները համարելով այս հաղորդումը սխալ, միաժամանակ այն ծանոթագրել են հետևյալ կերպ, «այսպիսի սխալի պատմական արմատները կարող է լինել այն փաստը, որ 10-րդ դ. արաբ հեղինակների մոտ հայտնի խալիֆաթի վարչական միավորներից մեկը (Հայաստան) ընդգրկում էր նաև հայերով բնակեցված տարածքները: Շամախիում հայերի մեջ կարող էին դասվել հայացված աղվանները և թաթ-գրիգորյանները, որոնք մինչ այժմ բնակվում են Ադրբեջանի Շամախու շրջանի Մադրասա գյուղում» (Նույն տեղում, էջ 476, ծանոթ. 124): Հետաքրքիր է, որ այդպիսի եզրակացությունը ժողովածուի մեջ չի հիմնավորվում ոչ մի փաստական նյութով:

⁷² ОЛЕАРИЙ А., Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московии и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Москва, 1870, с. 526. Այս հաղորդումը ևս դուրս է թողնված, "Путешественники об Азербайджане" ժողովածուում:

⁷³ AVRIL PH., op. cit., p. 84. Հետաքրքրական է, որ ադրբեջանցի պատմաբան Ս. Աշուրբեյլին իր «Կաթոլիկ միսիոներները Ադրբեջանում 17-րդ դ.» աշխատության մեջ ("Средневековый Восток. История, культура, источниковедение", Москва, 1980, с. 25), անդրադառնալով Հայր Ավրիլի հաղորդմանը գրում է. «Հայր Ավրիլի հաղորդմամբ, Շամախիում, 17-րդ դ.,

Եթե սրան ավելացնենք նաև Էնգելբերտ Կեմպֆերի տեղեկությունները քաղաքի հրեական թաղամասի մասին, ապա կարելի է համեմատաբար լիակատար պատկերացում ունենալ քաղաքի էթնիկական և դավանական կազմի մասին⁷⁴:

Մեկ այլ կաթոլիկ քարոզչի՝ Մոնիեի հաղորդմամբ, Շամախու շրջանում 18-րդ դարի սկզբին արդեն կային մոտ 60 հայաբնակ գյուղեր⁷⁵:

Ծիշտ Նույնանման հաղորդում էր անում Իսրայել Օրին, երբ 1701 թ. ռուսական իշխանություններին յայտնում էր, թե Շամախու բնակիչները «ավելի շատ քրիստոնյաներ են, քան անհավատներ և գավառում էլ քսան վերստ տարածությամբ 1 անհավատների գյուղ կա և 10 քրիստոնյաների, և այստեղից քրիստոնեական օգնությունն ավելի շատ է, քան անհավատների թշնամանքը»⁷⁶:

Այսպիսին էր Շամախու էթնիկ պատկերը, երբ 1703 թ. օգոստոսին լը Բոյուինն իր խմբով մտավ քաղաք և անցնելով մաքսատունը, իր հայ ուղեկիցների հետ միասին իջևանեց հայկական քարվանսարայում, ուր մի հայ վաճառական առատորեն հյուրասիրեց նրանց (CB, III, 284):

Խիստ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում լը Բոյուինը դեպի Շամախու շրջակայքում գտնվող Յեդիգումբեթ, կամ Յոթ աշտարակ կոչվող սրբավայրը կատարած իր այցելությունից: «Մենք անցանք հիմնականում հայերով բնակեցված մի քա-

բացի տեղաբնակ աղրբեջանցիներից (? - է. թ.) և հայերից, հանդիպում էին նաև հնդիկներ, ռուսներ, վրացիներ, հույներ, թուրքեր, չերեզներ և այլք...»:

⁷⁴ Die Reisetagebücher ENGELBERT KAEMPERS. Wiesbaden, 1968, p. 45.

⁷⁵ Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères. Nouvelle édition. Mémoires de Levant. T. III, Paris, 1780, p. 14.

⁷⁶ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Сборник Документов. Под ред. А. Иоаннисяна. Т. II. часть I, Ереван, 1964, с. 209.

նի գյուղերով և ժամը իննի մոտ հասանք Զերքենշ ("Kirkins")⁷⁷ բերդի բարձունքի վրա գտնվող և խաղողատունկերով ծածկված մի գյուղ: Այստեղ քարաշեն մի վանք կա՝ Սահակ վարդապետ ("Sahach Viartapeet") անունով սրբի գերեզմանով: Տեղացիներն ասում են, որ նա թուրք մահմեդական ծագում ունի և հավատափոխվելով այնքան է կապվել իրենց դավանանքին, որ դարձել է իրենց սրբերից մեկը: Ապա, դժբախտություն է ունեցել թուրք մահմեդականների ձեռքն ընկնելու, որոնք նրան այրեցին Շամախիում: Այստեղ տոն օրերին մոմ են վառում և ճաշում գերեզմանի կողքին: Զանի որ ես այստեղ էի կիրակի օրը, գերեզմանի մոտ շատ մարդ գտա և ինձ քաղաքավարի ձևով ճաշի հրավիրեցին: ... Այս գյուղը շուրջ 200 ընտանիք ունի, վանքի կենտրոնում մի փոքրիկ մատուռ կա, ուր գտնվում է այդ գերեզմանը և այն առանձնանում է մի փոքրիկ պատով, որի կողքին մի մեծ ընկուզենի է աճում, նրա շուքի տակ էլ մարդիկ նստում են: Այս նույն տեղում առաջներում փոքրիկ մզկիթ է եղել, որը 35 տարի առաջ փլվել է երկրաշարժի պատճառով: Նրա տեղում էլ կառուցել են այս վանքը» (CB, III, 502-503):

1703 թ. հոկտեմբերի 6-ին լը Բոյուլինն իր խմբով Շամախուց ժամանում է Արդեբիլից կես յո հյուսիս գտնվող Զելգերան գյուղը ("Kelgeran"), որն ըստ լը Բոյուլինի՝ մեծ մասամբ հայերով էր բնակեցված: Գյուղն ուներ երկու «շատ խավար եկեղեցի» (CB, IV, 31): Լը Բոյուլինն այստեղ հաճույքով դրամական օգնություն և ցույց տալիս հանգանակություն հավաքող տեղի հայ քահանաներին՝ Արդեբիլի մոտ գտնվող գյուղերից մեկում Ս. Յովհաննես անունով եկեղեցի կառուցելու համար (CB, IV, 34): Դա-

⁷⁷ Զերքենշ գյուղի սուրբ Սահակ վարդապետի ուխտատեղիի մասին տե՛ս ԶԱԼԱԼԵԱՆՑ ՍԱՐԳԻՍ, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 401: Մ. Սմբատեանց. Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միւս վանօրէից և ուխտատեղեաց ... որք ի Շամախույ թեմի. Տփլիս, 1896, էջ 162-168, ԶԻԻՐՏԵԱՆ Յ. Շահեկան վիճակագրական ուղեգրություն մը Շամախիի հայոց մասին, - «Հասկ», 1960, թիւ 11-12, էջ 448:

մածայն լը Բրյուկնի, այս գյուղի բնակիչները շատ հպարտ ու վրեժխնդիր բնավորություն ունեն և տեղի կառավարիչն արդեն քառասուն տարի չի կարողանում նրանց հախից գալ: Ստիպված է եղել Նույնիսկ նրանց մի մասին Սպահան արտաքսել:

Քելգերանում Սեֆյան շահերի դամբարաններն այցելելուց հետո, լը Բրյուկնն իր խմբով շտապում է Նոր Ջուղա՝ ներկա գտնվելու Ջրօրհներթի արարողությանը:

Հաղորդելով Շահ Աբբասի կողմից Նոր Ջուղայի հիմնադրման մասին, լը Բրյուկնը հանգամանորեն կանգ է առնում քաղաքի և նրա թաղամասերի տեղագրության նկարագրման վրա: Ըստ նրա, Նոր Ջուղան կազմված էր հին և նոր գաղութներից: Հինը կոչվում էր Soegga և բնակեցված էր հայտնի վաճառականներով, որոնց նախնիները այստեղ էին տեղափոխվել Շահ Աբբասի օրոք: Նոր Ջուղան իր դիրքով ավելի բարձրադիր էր և կազմված էր հետևյալ թաղերից՝ 1) Գյավնաբադ կամ Զոեց (Gaif-ra-baet կամ Koetz)՝ բնակեցված հիմնականում տների և գերեզմանների վրա աշխատող քարտաշներով, 2) Թավրիզի թաղը բնակեցված էր ջուլիակներով և կերպասագործներով, որոնց մեջ հանդիպում էին նաև ֆրանսիացիներ, 3) Դաշտ (Toest) կամ Շամշաբադ (Samsja-baet) թաղը բնակեցված էր վաճառականներով և բանվորներով, 4) Երևանի թաղը հասարակ ժողովրդի բնակատեղին էր, 5-6-7-րդ թաղերը կոչվում էին Նախիջևան (Nagt-siewan), Շիախշաբան (Siachsa-baen) և Գասկեցի Kasketsie)՝ Նույնպես բնակեցված հասարակ ժողովրդով, որոնցից յուրաքանչյուրը կոչվում էր իր իսկ թաղի անունով (CB, IV, 220-221):

Ըստ լը Բրյուկնի՝ Հին Ջուղայի թաղը շատ ավելի մեծ էր, քան մնացած բոլոր թաղերը միասին և բնակեցված էր շուրջ 2000 ընտանիքներով, որոնց մեջ էին ամենահարուստ և ամենանշանավոր վաճառականները (CB, IV, 221):

Եկեղեցիները. Լը Բրյուկնի կողմից տրվում են Հին Ջուղայի թաղի ամենանշանավոր եկեղեցիների նկարագրությունը: Ըստ նրա հաղորդման, ամենագլխավոր եկեղեցին «Անապատն էր՝ եպիսկոպոսանիստը»: Խոսքը Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի

մասին է, որի առաջնորդը լը Բոյուհնի այցելության ժամանակ Ալեքսանդր Եպիսկոպոս Ջուղայեցին էր, հետագայում Էջմիածնի կաթողիկոս⁷⁸:

Ըստ լը Բոյուհնի նկարագրության, յոր Եպիսկոպոսներ էին բնակվում վանքի շրջակա մենաստանում, որը բաղկացած էր փոքրիկ կացարաններից, և որոնց պատերի մեջ փորված խցերը ծառայում էին որպես գրապահոցներ: Գրքերից բացի այս կացարաններում մի բարձր գրակալ կա, որի առջև հոգևորականները հատակին են նստում աղոթելու համար: Կացարանները խիստ կոկիկ ու մաքուր են, սպիտակեցրած պատերով, որոնց վրայ 2-3 ապակեպատ փոքրիկ լուսամուտներ կան: Մենաստանի բավական երկար սրահում ճաշի ժամանակ Ավետարանից հատվածներ են ընթերցվում: Մենաստանն ուներ մատուռ, վերևից ներքև զարդարված «անարվեստ սրբապատկերներով» (CB, IV, 88-89):

Ուղեգրի կողմից հիշատակվող երկրորդ եկեղեցին սրբապատկերներով զարդարված սուրբ Զակոբն էր: Սա աջ կողմում ուներ մի քանի կացարաններ, ուր կրոնավորներից զատ ապրում էին միանձնուհիները: Խոսքն ամենայն հավանականությամբ, Նոր Ջուղայի Միրադենց սուրբ Զակոբ անունով եկեղեցու մասին է, որն ըստ Նոր Ջուղայի Զայտնի նկարագրող Զ. Տեր Զովհանյանցի «մինն էր ի փառազարդ եկեղեցեաց Ջուղայու, թե՛ ըստ շինուածոյ մեծութան բարձրության և վայելչությանն և թե՛ ըստ ներքին պատկերազարդ և ծաղկափթիթ նկարուցն»:⁷⁹ Կարծում ենք, որ լը Բոյուհնի հաղորդումը չի կարող վերաբերվել Նոր Ջուղայի սուրբ Զակոբ Բաղաթա անունով առավել փոքր ու համեստ եկեղեցուն:

Լը Բոյուհնի հիշատակած երրորդ եկեղեցին, որ ամենամեծն էր՝ սուրբ Թովմասն էր: Վերջինս ավելի երկար էր և ամեն կող-

⁷⁸ ՏԵՐ-ՅՈՎՀԱՆԵԱՆՅ Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յմսպահան, հտ. 2, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 34-48:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 161-162:

մից պահվում էր երեքական սյան վրա: Պատերը սպիտակ էին, առանց սրբապատկերների: Գմբեթը շատ ցածր էր և խորան կարելի էր բարձրանալ երեքական աստիճաններով⁸⁰:

Այս երեքից զատ, լը Բրյուկինը հիշում է «ևս 11, կամ 12 եկեղեցիներ, առավել փոքր և քիչ զարդարված»: Իսկ Նոր Ջուղայի թաղում եղած 13-14 եկեղեցիները «շատ փոքր են և նշանակալից ոչինչ չունեն» (CB, IV, 222)⁸¹:

Խոջայական տները. Լը Բրյուկինի կողմից մանրամասնորեն նկարագրվել են Հին Ջուղայի թաղի մի քանի մեծահարուստների բնակարանները, որն անկասկած ունի ազգագրական նշանակություն⁸²:

Ըստ նրա, ամենանշանավորը խոջա Մինասի տունն էր, որի մեծ սրահն ամբողջովին ոսկեզօծված էր, պատված ծաղկանկարներով ու զարդանախշերով: Պատերը հայելազարդ էին, իսկ հատակը կամարակերպ՝ բաժանված չորս մասի, որոնցից յուրաքանչյուրի կենտրոնում ոսկյա բազմագույն աստղ կամ վարդ էր քանդակված: Պատերը մոտ 2-3 ոտնաչափ բարձրությամբ երեսպատված էին մարմարով: Այս սրահի երկու կողմերում մեծ քանակությամբ տերևազարդ նախշերով փորագիր որմնախորշեր կային: Այս տան նախամուտքից կարելի էր մտնել բակը, ուր գե-

⁸⁰ Ըստ Հ. Տեր Հովհանյանցի (հտ. 2, էջ 163) սուրբ Թոմա եկեղեցին «կառուցեալ է ի վերայ վեց սեանց, երկայնութիւնն է 82 ոտնաչափ սկսեալ ի ստորոտն սեղանոյն, և լայնութիւնն՝ 60 ոտնաչափ: Ունի գմբեթ բավական բարձրութեամբ ի մեջ առաստաղի երկրորդ դասուն: Չունի նկարեն պատկերս կամ ծաղիկս ինչ, այլ սպիտակացեալ է բոլով: Շինութիւնն եկեղեցւոյ յարտաքին կուտ է, շատ վայելչաշէն վասն գոյնզգոյն յախճապակեացն գետեղելոց յորմուսա»:

⁸¹ Նոր Ջուղայի բոլոր եկեղեցիների ու նրանց արձանագրությունների մասին տե՛ս ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆԵԱՆՑ Զ. Նշվ. աշխ., հտ. 2, էջ 154-252: J. CARSWELL. New Julfa. The Armenian Churches and other Buildings. Oxford, 1968, p. 19-62. Nor Djulfa (Documenti di architettura armeni, 21), Venezia, 1991.

⁸² Նոր Ջուղայի խոջայական տների ներքին հարդարանքի մասին տե՛ս ՀԱՎԿԱԲԱՆ Հ., ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա., Խոջայական ապարանքների գեղարվեստական հարդարանքը (XVII-XVIII դդ.), Երևան, 2007:

ղեցիկ շրջանաձև ծաղկաթումբ կա: Ծիշտ այդպիսին կարելի էր տեսնել տան ետևում երկրի սովորության համաձայն, կանանց համար առանձին կառուցված գեղեցիկ բնակարանով:

Ըստ լը Բոյուիևի, Նոր Զուդայի բալանթարի՝ խոջա Ղուկասի տունը «թեև իր մեծությամբ չէր զիջում Նախորդին, սակայն ավելի քիչ զարդարված և նվազ գեղեցիկ էր»:

Արժիեթ Աղայի ("Arjiet Aga") տունը, որի առջև ավելի մեծ պարտեզ կար, շատ ավելի մեծ էր և ուներ բազմաթիվ գեղեցիկ սենյակներ:

Խոջա Սաֆրագի տունը ևս ուներ մեծ պարտեզ: Տան բոլոր պատերը նկարազարդված էին չափերով բնականին շատ մոտ, մեծ պատկերներով: Լը Բոյուիևն այս պատկերների մեջ հիշում է «մի թուրքի և թրքուհու, ինչպես նաև բազում այլ նկարներ՝ պարսկական ու իսպանական տարազներով, իրարից որոշակի հեռավորության վրայ» (CB, IV, 224): Ուղեգրի հաղորդմամբ, այս տան վրա եղած մեծ պատշգամբում, «որտեղից բացվում էր աշխարհի ամենագեղեցիկ տեսարանը, սիրով իր ազատ ժամանակն էր անցկացնում Շահ Աբբասը» (CB, IV, 224):

Խոջա Աղամալու (Hodjje Agamael) տունը Բոյուիևի կողմից առանձնացվում է որպես «ամենաբարձր ու ամենազարդարվածը», այն ուներ նաև խոշոր ու գեղեցիկ պատուհաններով, մեծ պատշգամբով մի կառույց, որը բացվում էր փողոցի վրայ:

Համաձայն լը Բոյուիևի հաղորդման, Նախորդներին իրենց գեղեցկությամբ ու շքեղությամբ չէին զիջում նաև Խոջա Յովհաննեսի ու Խոջա Միրզայի տները, չնայած այդ տների նկարագրությունը չի տրվում:

Նրա իսկ հաղորդմամբ «քիչ չէին այն տները, որոնք մարմարե շատ զուլալ ցայտաղբյուրներով ավազաններ ունեին իրենց ամենաշքեղ սենյակներում, կամ մուտքի առջև: ...Այս տները շատ մաքուր են և լավ խնամված: Սենյակները ծածկված են գեղեցիկ գորգերով և սալիկներով, որոնց վրա ոսկեգոծ կամ արծաթագոծ ծածկոցներ են փռված» (CB, IV, 224):

Հիշյալ տների նախամուտքը սովորաբար շատ ցածր է լինում «որպեսզի արգիլեն պարսիկներին ձիերով ներս մտնել, և որպեսզի դրսից չերևա ներսի ողջ շքեղությունն ու հարստությունը» (CB, IV, 224)⁸³:

Տարազը. Ըստ լը Բրյուկնի հաղորդման, ջուղահայերի տա-րազն առանձնապես չէր տարբերվում պարսկականից⁸⁴, չնայած

⁸³ Պուլեի կողմից մի քանի նկատառումներ են արվել, կապված նոր Ջուղայի հայերի բնակարանի վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ տները բոլորը հողից են, ինչպես Սպահանում և ավելի գեղեցիկ են, քան քաղաքում, քանի որ համամասնությունը ավելի լավ է պահպանված: Բուխարիկը պատի մեջ 2,5-3 ոտնաչափ լայնք ունեցող շրջանաձև՝ ներս ընկած խորաքանդակ է: Ապակու փոխարեն լուսամուտներին 2 մատ հաստությամբ փայտե ճա-դեր են, որոնց արանքից դուրսը լավ է երևում: Որոշ տներ ապակի էլ ունեն, և դրանք դրված են տան ներսում, ինչպես եվրոպայում: Տների վրա դրսից երևացող զմբեթները ներսից համարյա չեն երևում և կառուց-ված են այնպես, որպեսզի ապահովեն անձրևաջրերի հոսքը, որը կվա-սեր այս տներին և նրանց հողե ծածկը: «Ես վստահաբար կարող եմ ասել, որ Փարիզի շրջակայքում այս գաղութի տեսարանները գերազանցող ոչինչ չեք գտնի և այս ամենը ավելի քան գերազանցում են Պարսկյա-տանում եղող ամենագեղեցիկ տեսարանները...»,- ավելացնում է Պուլեի (տե՛ս POULLET. Nouvelles relations du Levant. Paris, II partie, MDCLXVIII (1668), p. 237).

Ըստ Ֆիգուերոայի «հայերի տները ի մեծի մասամբ շատ գեղեցիկ են և հրաշալի կառուցված, ներսից նկարագարով, ոսկեզօծ պատերով ու առաստաղներով» (L'ambassade de D. Garcias de Silva FIGUEROA en Perse. Paris, 1667, p. 285): Նրա հաղորդման համաձայն, այս գեղեցիկ տների մի մասը կառուցված է ամենահարուստ բնակիչների կողմից, մյուս մասը՝ շահերի, նախարարների ու նրանց ծառայողների կողմից, քանի որ գիտեին, որ «շահը մեծ բավականություն էր ստանում գործն ավարտված տեսնելով, և քանի որ այստեղից էր բացվում աշխարհի ամենագեղեցիկ տեսարաններից մեկը» (նույն տեղում, էջ 193):

⁸⁴ Այսպիսի դիտողություն կարելի է գտնել համարյա բոլոր եվրոպացի հեղինակների մոտ: Նոր Ջուղայի հայտնի հետազոտող Դ. Տեր-Յովիա-նեանցը այս կապակցությամբ գրում է. «Տարազ զգեստուց արդի արանց Ջուղայու է ըստ ամենայնի նմանութեան պարսկական հանդերձից, այլ ըստ պատկերացն վկայելոյ՝ նախնիք ջուղայեցւոյ ունեցեալ են գիւն-դերձս այլատարազ քան զպարսկականն, զի նմանութիւնն ունին զգեստք նոցա Գուռչի կամ Վրացի զգեստուց. զգօտի հաստ ի մեջս, և

որ հագուստը «այնքան էլ մաքուր չի և չալմաների ծալքերն այնքան էլ խնամքով չեն արված: Բացի դրանից հայերին չէր թույլատրվում չալման կրել պարսկական ձևով, ինչպես նաև կանաչ մաշիկներ հագնել»⁸⁵:

Հաշվի առնելով լը Բրյուկնի դիտողականությունը, ստորև մանրամասն բերում ենք հայկական տարազի նրա նկարագրությունը: Առավել ևս, որ 17-18 դդ. պարսկահայ տարազը շատ համառոտ է ուսումնասիրված հայագիտության մեջ⁸⁶:

Ըստ լը Բրյուկնի, հարուստ հայուհիների հագուստը շատ թանկարժեք է: Նրանք իրենց գլխին կրում են թանկագին քարերով ու մարգարիտներով զարդարված ժապավեն, իսկ նրա տակ երկու մատ լայնությամբ, նույնպես ոսկեզօծ շամբարայ: Իսկ այ-

գիակեղ ունելով ի գլուխ: Տարագ կանացի գգեստուցն ըստ բազմազմ վկայելոյ նոյն է զոր բերին ի Հայաստանայ: Վերին հանդերձ կանացի կոշի թակալայ, որոյ լանջն և գոգ բաց է, և բղանցք կամ վերին գոգ ծածկեն զայն: Ծածկեալ են գլուխք նոցա չորիւք փաթութանօք, որոյ վերայ դնեն զկօտ, կապեն գգթնակալ, արկանեն զլանջածածկոցն՝ որ մանդիլ կոչի, և յամառան՝ թօռն, և շղարշապատեն զգլուխն» (Լշվ. աշխ., հտ. 2, էջ 289):

⁸⁵ Հայերի տարազի նկատմամբ կրոնական խտրականությունը շատ ավելի դաժան ձևերով դրսևորվում էր հարևան Թուրքիայում: Դուլիե-Ղեյանի 1664 թ. վերաբերող հաղորդման համաձայն, հայերը «առավել ազատ են ամբողջ Պարսկաստանում, նրանք կարող են հագնվել այնպես, ինչպես ուզում են, մի բան, որ չեն կարող անել Թուրքիայում, ուր նրանց արգելված է հարուստ կերպասներ հագնել և կանաչ գույն կրել» (Les Beutez de la Perse... par le sieur A.D.D.V., Paris, MDCLX-XIII, 1673, p. 50): 16-18-րդ դդ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի ազգային տարազի արգելման վերաբերյալ սուլթանական ֆերմանների մասին տե՛ս Ա. Յ. Փափազյան., Արևմտահայության վիճակը ըստ Օսմանյան սուլթանական ֆերմանների (XVI-XVIII դդ.), - ՊԲՀ, 1988, 2, էջ 124-136, նույնի, Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող թուրքական մի շարք վավերագրեր, ՊԲՀ, 1983, էջ 201-211; տե՛ս նաև Նույնի Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի եւ հայերի մասին (16-19-րդ դարեր) իս Երեւան, 1999:

⁸⁶ Տե՛ս Վ. Հացունի. Պատմութիւն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1923, էջ 276-279:

տերի շուրջը ավելի քան քսան մարգարիտներով ընդմիջվող, ոսկե դուկատներ և այլ զարդեր, որոնք անցնում են կզակի տակով:



Հայուհիները երեք տեսակի քող են կրում, որոնք ամրացվում են գլխի ետևի մասում: Առաջինը՝ «երեսանոցը» ("Jeriesanoots") ծածկում է սրանց դեմքի ներքևի մասը՝ մինչև քիթը, երկրորդը՝ «եազմա» ("Jasma") ոսկեկար և արծաթով ասեղնագործվում են պարանոցի շուրջը: Այս երկու քողերը երբեք չեն հան-

վում⁸⁷: Երրորդը՝ «լաչակը» ("Letsiek") ևս ասեղնագործ է և այս երկու բողերի տակից, ետևի կողմից, թիկնոցածն իջնում է մինչև հագուստի ներքևի մասը:

Կանայք հագնում են ձեռագործ տափտայից, կամ մի այլ շքեղ կերպասից շապիկ, որը բաճկոնից քիչ կարճ է: Դրա վրայից հագնում են մինչև ծնկները հասնող մի «արիսալուղ» ("Argalog"), իսկ դրա վրայից ծաղկավոր կերպասից մի բաճկոնակ ("Takala"): Այս բոլորի վրայից հագնում են ոսկեկար կերպասից սիբիրյան սամույրի մորթով երկտակված բաճկոն ("Katebie"):

Կանայք գծավոր, կարմիր-ճերմակ սատինից անդրավարտիքներ «ոտաց շոր» ("Wotaets-sjoor") են կրում, ապա նաև կարմիր կամ դեղին մաշիկներ «բաբուշներ» ("Paepoetsjes"), քանի որ, ինչպես տղամարդկանց, հայ կանանց էլ արգելված էր կանաչ մաշիկներ կրել:

Գոտին, որ 3–4 մատ լայնություն ունի, գործված է ոսկե, կամ արծաթե փորագրված թաղանթներով և զարդարված է թանկագին քարերով: Այս գոտին նրանք կապում են ավելի լայն՝ մետաքսե գոտու վրայից: Հարուստ կանայք վզից կախում են 2–3 ոսկե շղթաներ, որոնցից մեկից կախված է լինում անուշահոտով լի մի սրվակ, իսկ մյուսներից՝ ոսկե դուկատներ: Սրանց հետ

⁸⁷ Լը Բրյուլինի ժամանակակից, հիսուսյան կրոնավոր Հակոբ Վիլլոտի հաղորդմամբ հայ կանանց բնորոշ է այն, որ «փաթաթված իրենց բողերով նրանք ոչինչ չեն ցուցադրում իրենց հագուստների հարուստ արդուզարդից ոչ փողոցում և ոչ իսկ եկեղեցում: Միայն տանն են հանում բողը՝ ներկայանալով իրենց ողջ փայլով, նշելու համար, որ հաճոյանում են միայն իրենց ամուսիններին, որով էլ լավ դաս են տալիս մեր ևրոպացի կանանց» (տե՛ս VILLOTE J.. Voyages d'un missionnaire de la compagnie de Jesus. Paris. MDCCXXX (1730), p. 496). Լը Բրյուլինի հաղորդումը մասամբ հաստատվում է նաև 1664 թ. վերաբերվող Թեվենոյի այն հաղորդմամբ, թե «հայ կանանց դեմքը միշտ կիսով չափ փակ է մի բողով, որը քթից իջնում է մինչև նրանց կզակը, բացի այդ ազգի օրիորդներից, որոնք, մինչև ամուսնանալը, ծածկում են միայն իրենց կզակը» (տե՛ս "Suite du voyage de mr. THEVENOT au Levant. Amsterdam, T. III, MDCCXXVII (1727), p. 320):

միասին նրանք կրում են նաև մարջանե վզնոց, որը 2-3 հատիկը մեկ ընդմիջվում է մեկ կամ գույգ ոսկի դուկատներով: Սրանցից բացի կանայք կրում են նաև ոսկի ապարանջաններ ու մատանիներ:

Ամռանը մորթե բաճկոնի փոխարեն նրանք անթև, մինչև ծնկները հասնող մի այլ բաճկոն (Koer-toek) են կրում⁸⁸:

Ի տարբերություն կանանց, օրիորդներն այնքան էլ բողարկված չեն: Հիմնական տարբերությունը գլխի հարդարանքի մեջ է՝ Նրանք միայն պարանոցի շուրջն են բող կրում, իսկ գլխին՝ ոսկուց ու արծաթից ձեռագործված մարգարտազարդ ապարոշ⁸⁹:

⁸⁸ Տեղին է մեջբերել ջուդահայ տարագի մասին Գաբրիա դե Սիլվա Ֆիգուերայի 1618 թ. վերաբերող դիտարկումը. «Հայ կանանց մեծ մասը պարսկուհիների նման սպիտակ բող չեն կրում. այլ մի տեսակ սև կամ սրճագույն կերպաս. որն իջնում է մինչև նրանց ծնկները և սանրված են մոտավորապես Իսպանիայի գյուղացի կանանց նման: Բոլորն էլ երկրի սովորությամբ՝ ինչպես պարսկուհիներն ու արաբ կանայք, անդրավարտիք են կրում: Երիտասարդ կանայք կապում են գլուխը և ճակատը փակում են բարակ՝ բազմագույն տափտայից ժապավենով. առավել հարուստներն ադ ժապավենները զարդարում են կամ բարակ ոսկի թաղանթներով, կամ էլ այն նույն կերպասի մասնիկներով. որից նրանց ժապավեններն են պատրաստված. վերջիններս իջնում են նրանց այտերի երկայնքով մինչև պարանոցը. ինչպես կարելի է տեսնել մեր արքայադուստրերի օձիքների (morions) վրա. այնքան պինդ կապելով դրանք, որ մազերն ու դեմքը կլոր և այտուցված տպավորություն են թողնում որը, չնայած ամբողջովին ծպտված ու այլափոխված տեսքին, իրենց գեղեցկության մի մասն է կազմում ...» (տե՛ս L'ambassade de D. Garcias de Silva FIGUEROA en Perse. Traduit de l'espagnol, par m. De Wicqfort. Paris, MDCLXVII (1667), p. 201-202):

⁸⁹ Է՛լ Բրյուկին մեկ այլ ժամանակակցի՝ իտալացի Ջեմելի-Կարերիի 1694 թ. վկայությամբ. «հայ կանայք շատ գեղեցիկ են. արվեստը ոչինչ չի խնայել նրանց գեղեցկության համար: Նրանք իրենց գլուխը ծածկում են սպիտակ նուրբ բոլով, որը կապվում է կզակի տակ: Նրանք իրենց մազերը հյուսելով հավաքում են թալշե մի ծամկալի մեջ և թողնում են ուսերի վրայ՝ Մինչդեռ ամենահարուստները, ինչպես այստեղ, այնպես էլ այնուր, իրենց գեղեցկությունը պաճուճում են ոսկու ու ակնեղենի մեջ» (GEMELLI-CARERI. Voyage du tour du monde. Traduit de l'italien. Paris, f. II, MDCCXIX (1719), p. 139):

Լը Բրյուկինի եզրակացությամբ, փողոց դուրս եկող հայուհին գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում պարսկուհիներից:

ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԾԵՍԵՐ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐ

Զրօրհնեք. Հայոց մեջ ընդհանրապես, և ջուղահայոց մեջ մասնավորապես, ջրօրհնեքի արարողության նկարագրության կարելի է հանդիպել 17-18-րդ դդ. Հայաստան և Իրան այցելած բազմաթիվ եվրոպացի ուղեգիրների մոտ (Ֆիգուերոա, Տավեր-նիե, Թեվլընո, Գ. Շինոն, Պուլե և այլն): 17-րդ դ. 30-ական թթ. սկզբին Համախահայոց մեջ ջրօրհնեքի արարողության մանրամասն նկարագրությունը հաղորդում են Օլեարիուսը, Մանդելս-լոն, Ստրյուկսը:

Ինչպես տեսանք Լը Բրյուկինը շտապում էր հասնել Նոր Զուղա, ականատես լինելու այս արարողությանը, որ պիտի կատարվեր եպիսկոպոսանիստ Անապատ (իմա Ս. Ամենափրկիչ) եկեղեցում: Լը Բրյուկինի կողմից մանրամասնորեն նկարագրվում է դեռ առավոտյան ժամը 3-ից սկսած պատարագը, որն անցկացնում էին սևազգեստ հանդերձանքի վրայից ոսկեկար կերպասից տոնական զգեստներ հագած կրօնավորներն ու ականակուռ ու մարգարտազարդ վեղար կրող եպիսկոպոսը: Արարողությունից հետո, պատարագիչ եպիսկոպոսը, երկու ձեռքում ասեղնագործ սպիտակ թաշկինակների մեջ ականակուռ խաչերով⁹⁰, իր շքախմբով շարժվեց դեպի գարդաքանդակներով ու երկու զանգ ունեցող հանդիպակաց զանգակատունը: Այստեղ շինության կենտրոնում դրված ջրով լի մի սկահակի մոտ մեկ ժամ ևս արարողություն կատարելուց հետո, եպիսկոպոսը ջրի մեջ լցրեց մե-

⁹⁰ Դեռ 1618-1619 թթ. Նոր Զուղա այցելած իսպանացի Գարսիա Ֆիգուերոան խիստ զարմացել էր, թե «ինչպես էին այս խեղճ հայերը փրկել այս հարստությունը, որ բավական նշանակալի էր, քանի որ այդ խաչերը 100-ից ավելի էին, փոքերը՝ արծաթից, չհաշված նույն այդ նյութից պատրաստված սկիհները, որոնք նույնպես թվով քիչ չէին» (L'ambassade de Garcias de Silva FIGUEROA, p. 284):

ռոնով սկիհի պարունակությունը, ապա խաչը երեք անգամ ընկղմեց ջրի մեջ՝ ավարտելով հոգևոր արարողությունը: Վերջում նախ պատարագի մասնակցող կրոնավորները թրջելով իրենց ձեռքը սկահակի մեջ, քսեցին իրենց դեմքին, ապա այն բոլոր հայերը, որոնց հաջողվեց մոտենալ սկահակին, սրբեցին իրենց դեմքը սուրբ ջրով: Նրանց մեջ կային մարդիկ, որոնք սրվակներ էին բերել իրենց հետ՝ այդ ջրից տուն տանելու նպատակով:

Լը Բրյուիևը նշում է նաև, որ Ջրօրհնեթի արարողությունն անցկացվեց նաև Նոր Ջուղայի մյուս եկեղեցիներում և Նույնիսկ Ջուղայի կողքով անցնող գետակում (CB, IV, 86-88)⁹¹:

Նրա վկայությամբ, այս արարողության կատարման համար Նոր Ջուղայի քալսթարը նախօրոք ստանում էր շահի թույլտվությունը, որի համար վճարվում էր մոտ 200 դուկատ հարկ⁹²: Շահի կողմից ուղարկվում էր պահակախումբ այս բազմամարդ

⁹¹ Հայոց մեջ որոշ վայրերում սովորություն է եղել այս արարողությունը գետի, լճի, կամ ծովի վրա կատարել, ճնայած Մ. Օրմանյանի դիտողությամբ այսպիսի սովորությունը ավելի տարածված էր հույների մոտ (տե՛ս Մ. Օրմանյան. Ծխական բառարան, Երևան, 1992, էջ 38): Լը Բրյուիևի հաղորդումից առաջ, հայերի կողմից Չենդերուղ գետի վրայ այս արարողության կատարման մասին են վկայում Գարսիա Ֆիգուերոան՝ 1618-1619 թթ. (op. cit, p. 282-286), բոկոտն կարմելիտները՝ 1620-ին (A Chronicle of the Carmelites in Persia..., London, Vol. I, 1939, pp. 245-246), հմմտ. Յ. Զյուրոյան. Ջուղայեցի խոճայ Նազար և իր գերդաստանը, «Հայրենիք», 1943, թիվ 4 (Յուլիս-Օգոստոս), էջ 77-78), Ժ. Բ. Տավերնիեն՝ 1632 թ., (տե՛ս J. B. TAVERNIER, op. cit., t. I, pp. 502-503), Գ. Շինոնը՝ 1650 թ. (տե՛ս G. de CHINON. op. cit., pp. 296-297). Ջենեվի-Կարերին՝ 1694 թ. (տե՛ս GEMELLI-CARERI, op. cit, p. 144-145) և ուրիշներ: Շամախու հայերի կողմից ջրօրհնեթը գետի վրայ կատարելու մասին հաղորդում են Ադամ Օլեարիուսը՝ 1637 թ. (A. Олсарий. указ. пәб., с. 531-534), և Յ. Ստրյուիսը՝ 1671 թ., (Jean STRUYS. op. cit., T. II, Lyon, MDCLXXXII (1682), pp. 262-264):

⁹² Օլեարիուսի հաղորդմամբ, Շամախիում ևս հայերը տեղի խաևին վճարում էին 1000 թալեր՝ ջրօրհնեթի արարողության կատարման համար (տե՛ս (A. Олсарий. Указ. соч., с. 533):

արարողությունները հսկելու և կարգ ու կանոն պահպանելու համար, քանի որ հաճախ մասնակցում էին նաև բազում մահմեդականներ: Յաճախ պահակախումբը հոգևորականների համար ստիպված էր դազանակներով ճանապարհ բացել բազմության միջով (CB, IV, 88):

Հարսանյաց ծես. Այն, որ լը Բրյուիկնի վրա հայկական հարսանեաց ծեսը թողել է մեծ տպավորություն, երեւում է նրանից, որ բոլոր եվրոպացի հեղինակներից, որոնք անդրադարձել են այս ծեսին, նա տալիս է դրա առավել հանգամանալից նկարագրությունը:

Բրյուիկնի զարմացրել է այն հանգամանքը, որ ամենևին էլ պարտադիր չէր, որ ամուսնացող զույգը նախօրոք ծանոթ լիներ միմյանց: Նրա ասելով, հայերի մոտ իրեն ոչինչ այնքան տարօրինակ չի թվացել, ինչքան այն, որ նրանք իրենց երեխաներին ամուսնացնում էին ամենավաղ հասակում. «այնպես, որ համարյա չկան տղա երեխաներ, որոնք 8-10 տարեկանում արդեն ամուսնացած չլինեն»: Լը Բրյուիկնը հաղորդելով, որ հաճախ երեխաներին ամուսնացնում են մեկ տարեկանում և հաճախ էլ դեռ չծնված, սա բացատրում է նրանով, որ այն աղջիկները, որոնք դեռ ամուսնացած չէին, ենթակա էին շահի հարեմի համար հավաքագրման և հայերը այս ամուսնությունները իրագործում էին դրանից խուսափելու նպատակով: «Չնայած, - նշում է լը Բրյուիկնը, - քիչ չեն օրինակները, երբ այս օրենքն էլ է խախտվում»⁹³ (CB, IV, 244):

⁹³ Նոր Զուղայում հայոց մեջ վաղ ամուսնությունների մասին են վկայում մի շարք եվրոպացի հեղինակներ: Այսպես, ըստ Գ. Շինոնի «հայերը և հատկապես ջուղայեցիները սովորություն ունեն շատ վաղ ամուսնացնել իրենց երեխաներին, այդպիսով պահելով նրանց և արգելք հանդիսանալով, որ նրանք չգրվեն թուրքերի մեջ» (G. CHINON, Op. cit., p. 274): Համաձայն Ժ. Բ. Տավերնիեի վկայության «հայերը սովորաբար իրենց երեխաներին ամուսնացնում են առանց երկու կողմերն իրար տեսնելու և նույնիսկ առանց հայրերի ու եղբայրների իմացության: Հարկ է, որ ամուսնացողները կատարեն իրենց ծնողների կամքը... Հաճախ ծնողները երեխաներին ամուսնացնում են դեռ 2-3 տարեկանում և նույնիսկ եթե երկու

Լը Բրյուիևի վկայմամբ, ծնողները պայմանավորվում են ամեն ինչի մասին և պայմանագիր են կնքում (CB, IV, 229):

Հարսանիքի օրը⁹⁴ փեսան, որ նախապես հոգ էր տարել երաժշտության մասին, իր ազգականներին և հյուրերին հրավիրում է իրենց տուն: Այնուհետև հայտնվում են մի խումբ աղջիկներ, որոնք փողոցներում երգում ու պարում են դափերի ու փողերի նվագակցությամբ և ուղեկցում են մի բանի կանանց, որոնց ձեռքին հագուստներ և թանկարժեք զարդեր կան⁹⁵: Աղջիկները, հասնելով փեսայի տուն, նրա մեջքին կանաչ սատինից մի խաչ են կապում, և ապա տղամարդիկ ու կանայք առանձնա՝ նում են տարբեր սրահներում, ուր հյուրասիրվում են անուշեղեն-

ընկերուհիները միաժամանակ հղիանում են՝ նրանք պայմանավորվում են ամուսնացնել նրանց, եթե աղջիկ և տղա ծնվեն: Ըստ պայմանավորվածության, ծնվելուց հետո, անմիջապես պսակում են նրանց» (TAVERNIER. Op. cit., p. 505): Թևենոյի հաղորդմամբ (1664 թ.) «Հայերն իրենց երեխաներին հաղորդություն են տալիս շատ փոքր հասակում, բանի որ նրանց ամուսնացնում են շատ վաղ տարիքում: Հաճախ ծնողները նրանց նշանում են ծնվելուց անմիջապես հետո և պսակում 7-8 տարեկան հասակում: Չնայած բախման կատարում է պսակի արարողությունը, երիտասարդներն ամուսնանում են տարիքը հասնելուն պես» (Suite du voyage de mr. de THEVENOT au Levant. T. III, p. 392):

⁹⁴ Համաձայն Գ. Շինոնի հաղորդման «ամուսնացողին տալիս են թագավոր անունը, որը հարսանիքի նախորդ օրը, հարսանիքին հրավիրված բնգում երիտասարդների հետ միասին, որոնցից յուրաքանչյուրին նա մեկական բաճկոն էր նվիրել, եթե այդ հնարավորությունն ուներ, ձիերով գնում են բաղաբեց դուրս զբոսանքի՝ իրենց թմբուկներով ու դափերով: Ուշ երեկոյան՝ վերադարձին, կանգ են առնում կառավարչի (բալանսթարի) դռանը և ողջունում նրան: Ապա հարսանիքի թագավորը, ինչպես նրան կոչում են, իջնում է իր ձիուց, շքախմբի անդամներից մեկի հետ մտնում է խոջայի տուն և համբուրում նրա ձեռքը: Խոջան նրան ամեն տեսակ օրինանքներ ու մաղթանքներ է տալիս, որպեսզի երջանկանա իր զոյգի հետ: Ապա մի թեթև հյուրասիրում է նրանց, որից յետո նորապսակը միանալով իր ընկերներին՝ վերադառնում է տուն» (տե՛ս G. CHINON. Op. cit., p. 274-276):

⁹⁵ Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթի մանրամասները տե՛ս ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Ա., Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթը, (Իրանա-հայ գաղթօջայի 17-18-րդ դդ. արհեստագործության պատ-մությունից), Երևան, 2000:

ներով ու խմիչքով: Ապա սկուտեղների մեջ բերում են հարսի ու փեսայի հանդերձանքը, որոշ նվերներով, որոնք նախատեսված են հարսանիքին մասնակցող երիտասարդների համար: Զահանաների կողմից հագուստների օրհնության արարողությունից հետո, հենց տեղում Նորապսակները հագնում են դրանք: Այնուհետև փեսան մի քանի ընկերների և երկու-երեք ազգականների հետ միասին գնում է իր ապագա կնոջ սենյակը, ուր հարսի հայրը, եղբայրը և այլ ազգականներ նրան ընդունում են բազում գովաբանություններով և մաղթանքներով: Այստեղ փեսայի մեջքին մի կանաչ գոտի էլ են կապում և տալիս են մի ասեղնագործ թաշկինակ, որի մի ծայրից ինքն է բռնում, մյուս ծայրից հարսը: Այս թաշկինակը նրանց ուղեկցում է պսակադրության ողջ ծեսի ընթացքում:

Հարսը հագնված է լինում շատ շքեղ: Նրա դեմքը ծածկված է լինում կարմիր տափտայով, որն իջնում է մինչև ոտքերը, ինքն էլ ամբողջությամբ ծածկված է լինում գեղեցիկ ասեղնագործ բողով, որն ամենևին էլ չի սքողում նրա գեղեցիկ հանդերձանքը: Հարսն այդ տեսքով, շրջապատված ուրիշ, բողածածկ կանանցով, թաշկինակի ծայրը բռնած, հետևում է իր ամուսնուն մինչև եկեղեցի:

Ըն Բրյուխնի վկայությամբ, արարողության սկզբում հարսն ու փեսան խոստովանում են, որից հետո քահանան նրանց ուղեկցում է Ներս, ուր և տեղի է ունենում պսակադրության աշրարողությունը: Զահանան հարցնում է փեսային, թե ցանկանում է որպես կին ունենալ հարսնացուին, նրան սիրել ու հարգել, եթե վերջինիս նույնիսկ վատ բան պատահի, կորցնի տեսողությունը, նրա ձեռքերն ու ոտքերը չաշխատեն, կամ էլ այլ փորձանք պատահի: Փեսայի դրական պատասխանից հետո, քահանան նույն հարցերը հարսնացուին ուղղելուց հետո, միացնում է նրանց ձեռքերն ու գլուխները, որոնք հարսանքավոր տղաներից մեկն այդպես միացած պահում է մի թաշկինակով, որի վրա խաչ

է բռնում: Այս ընթացքում ընթերցվում է Սուրբ Գիրքը⁹⁶: Ապա քահանան Նրանց գլխի վրայից վերցնելով խաչը, Հաղորդություն է տալիս: Այնուհետև հարսանքավորները դուրս են գալիս եկեղեցուց և դափերի, փողերի ու թմբուկների նուագակցությամբ, քահանաների առաջնորդությամբ ուղևորվում են դեպի փեսայի տուն, որի շենին Նրանց օշարակներով են հյուրասիրում և օծում վարդաջրով: Ապա տղամարդկանց ու կանանց առաջնորդում են տարբեր սրահներ, ուր հյուրասիրվելու համար հյուրերը նստում են ըստ կարգի:

Ճաշը սկստեղծների վրա դնում են հատակին, մի մեծ գորգի վրա, որի վրա էլ տեղավորվում են արևելյան ձևով: Սկզբից անուշեղենն են հյուրասիրում խմիչքով, հետո մսեղենը:

Լը Բրյուիկնը չի մոռանում նշել, որ եթե նորապսակները պսակադրության ժամանակ Հաղորդություն են ստանում, 3-4 օր Նրանց առանձնացած են պահում, իսկ եթե չեն ստանում, հենց նույն երեկո Նրանց առաջնորդում են իրենց վարդաջրով օծված Ննջարանը (CB, IV, 232):

Բրյուիկի վկայմամբ, հաճախ եկեղեցի են գնում ձիերով, հաճախ էլ Նրանց ամուսնացնում են գաղտնի, գիշերով, քիչ թվով ազգականների ներկայությամբ:

Օժիտ. Լը Բրյուիկնը յատուկ ուշադրություն է դարձրել ջուղահայոց օժիտին: Նրա հաղորդմամբ, հարսանիքից մի քանի օր անց նորահարսին են տանում Նրա օժիտը, որը հիմնականում բաղկացած է լինում հագուստեղենից, ոսկեղենից ու թանկարժեք քարերից, այնքան, որքան թույլ է տալիս Նրա հոր քսակը: Այս ամենը տեղավորված է լինում անուշեղեններով ու մրգերով համեմված փայտե սնդուկների մեջ: Օժիտը քերում են դափերի ու ծնծղաների նվագակցությամբ:

⁹⁶ Տավերնիեի սրամիտ դիտարկումով, նորապսակների գլխին դրվող Ավետարանը «հաճախ բավականին ծանր էր լինում...» (J. B. TAVERNIER, op. cit., p. 506):

Լը Բրյուկինի հաղորդմամբ, հաճախ օժիտը ուշացնում են մինչև առաջին երեխայի ծնունդը: Այս դեպքում, օժիտի մեջ են դնում նաև երեխայի սպիտակեղենն ու օրորոցը (CB, IV, 232)⁹⁷:

Մանկան ծնունդ, մկրտություն, մանկական դաստիարակություն. Լը Բրյուկինի հաղորդմամբ, հայերի մոտ մանկան ծնունդից հետո, ծնողներն անպայման կնքահայր են ընտրում և մի քանի օր անց մի կին այդ երեխային եկեղեցի է տանում կնքելու: Այնտեղ քահանան մերկացնելով երեխային, երեք անգամ ընկղմում է սուրբ ջրով գուռի մեջ և մկրտության աղոթքներ է արտասանում, որից հետո երեխային օծում է մեռնոով: Նախ գլուխը, հետո հաջորդաբար բերանը, վիզը, ձեռքերն ու ոտքերը, որից հետո արդեն փաթաթված երեխային խորանի մոտ Յաղորդություն է տալիս: Այնուհետև քահանան երեխային հանձնում է կնքահորը, որը նրան փաթաթում է իր կողմից որպես նվեր պատրաստված թանկարժեք կերպասի մեջ: Ապա մկրտության թափորը, որի առջևից մի մեծ խաչ են տանում, իսկ մասնակիցների ձեռքին մոմեր կան՝ քահանաների երգեցողությամբ շարժվում է դեպի Նորաձնի տունը: Այստեղ կնքահայրը երեխային հանձնում է մորը, իսկ մկրտության արարողության մասնակիցները հյուրասիրվում են:

Լը Բրյուկինի դիտարկմամբ, հետագայում, սովորաբար, Նույն կնքահայրն է կնքում այդ ընտանիքի բոլոր երեխաներին: Բացի այդ, կնքահոր երեխաները իրավունք չունեն ամուսնանալ նրա սաների հետ և ոչ էլ Նույնիսկ նրա մոտ ազգականների երեխաների հետ՝ մինչև ազգակցության չորրորդ աստիճանը: Եվ Նույնիսկ, տարբեր ընտանիքներից սերված տղան ու աղջիկը, ունենալով Նույն կնքահայրը, իրար հետ չեն կարող ամուսնանալ:

Լը Բրյուկինի հաղորդմամբ, «ըստ Յայկական սովորության», եթե երեխան ծնվում էր որևէ հոգևոր տոնի (Չատիկ, Վարդա-

⁹⁷ Օժիտի այս նկարագրության աղբյուրները հայկական այլ ազգագրական շրջանների հետ տե՛ս Է. Տ. Կարապետյան. Օժիտը հայոց մեջ. Երևան, 1978, էջ 9-28:

վառ, Բարեկենդան և այլն) նախօրեին, ապա նրան կնքում էին տոնական օրերին (CB, IV, 228-229):

Լը Բրյուիկը հետաքրքրությամբ և մասամբ քամահրանքով է նշում, որ չնայած հայերը շատ ուշադիր են արտաքին աշխարհի նկատմամբ, սակայն բազմիցս շրջանցում են այնպիսի կարևոր հանգամանքներ, ինչպիսին է, օրինակ, մանկան դաստիարակությունը, որոնք «հաճախ հասնելով հասուն տարիքի, չեն իմանում հասարակ դոմինիկյան աղոթքարանը»: Հետագայում, ինքն էլ այս հանգամանքը բացատրում է նրանով, որ երեխաներին շատ վաղ են ամուսնացնում, և նրանք հաճախ երեխա են ունենում, մինչդեռ իրենք մանկական տարիքից դեռ դուրս չեն եկել: Նրանք, ընդհանրապես, այնքան խրված են լինում առօրյա հոգսերի մեջ, որ անհնար է լինում ուսում ստանալ,- նշում է Բրյուիկը,- «Ինչ երեխա կարող է դաստիարակել մայրը, երբ ինքը ևս ոչ մի կրթություն ու դաստիարակություն չի ստացել» (CB, IV, 234-235):

Թաղման ծես և «Սուրբ խաչ»: Թաղման ծեսին լը Բրյուիկն անդրադառնում է իր գրքի սկզբում, հայ վաճառական Պետրոս Արխանգելի մահվան կապակցությամբ: Նրա հաղորդմամբ, վերջինիս մահով վշտացած ուղեկիցները նրան ծածկեցին սպիտակ մաքուր սավանով, որ փաթաթեցին հանգուցյալի ոտքերի շուրջը, ինչպես նաև մի գիրք դրեցին գլխի վրա, մի խաչ՝ փորին և գլխավերևում խունկ վառեցին: Ապա մինչ վաճառականներից երկուսը երկու ժամվա ընթացքում ընթերցում էին հանգուցյալի հոգու հանգստության համար, մյուսները պատրաստեցին պատանք, մի նոր շապիկ և անդրավարտիք: Այնուհետև կրկին կարդալով ու երգելով, հանգուցյալին մերկացրին, լվացին գլուխն ու ողջ մարմինը և դնելով մի տախտակի վրա հագցրին սպիտակեղենը, վզին մի խաչ կապեցին, աջ ձեռքին մի տերողորմյա, իսկ ձախին՝ մի փոքրիկ մոմ: Հետո աչքերին, ականջներին ու քերանին սպիտակ կտորներ դնելով, ձեռքերը խաչեցին: Այս բոլորից հետո, նրան փաթաթելով պատանքի մեջ և դնելով մի թիակի վրա, որը ծածկված էր գորգով, տարան Սա-



րատովին մոտ գտնվող մի լեռան վրա, ուր Նախօրոք փոս էին փորել: Այստեղ, կրկին երգելուց ու կարդալուց հետո, ընկերները համբուրեցին հանգուցյալի ճակատը և նրան հողին հանձնեցին՝ յուրաքանչյուրը խաչակնքելով ու մի բուռ հող նետելով նրա վրա: Հետո գերեզմանը լցրին հողով ու քարերով, գլխավերևում կանգնեցրին մի մեծ փայտե խաչ, իսկ շուրջը՝ երեք փոքր խաչեր և մեծ քարերով շրջապատեցին գերեզմանը: Այնուհետև բոլորը համբուրեցին գերեզմանի հողը, խունկ ծխեցրին ու մեկական բաժակ օղի հրամցրին:

Սարատովում մահացած և այնտեղ էլ թաղված Նորջուղայեցի այս վաճառականի թաղումից գատ, «որին անհամբեր սպասում էին կինն ու երեխաները», լը Բոյուհնը Նոր Զուղայում ևս մասնակից լինելով թաղման արարողության, լրացրել է իր դիտարկումները: Ըստ նրա, կանայք ևս, ինչպես տղամարդիկ, մասնակցում էին այս արարողությանը: Թաղման թափորն առաջնորդում էին քահանաներն ու սարկավագները՝ թաղման

օրհներգեր կատարելով: Հանգուցյալի դագաղը տանող չորս հոգին հաճախ դառնում էին ութ՝ կապված վերջինիս երկարության հետ: Դիակը հողին էր հանձնվում առանց դագաղի, գլուխը մի քիչ բարձր և քահանան երեք անգամ, խաչածև, հող էր նետում նրա վրա: Այնուհետև նույնը անում էին հուղարկավորները:

Ըստ լը Բրյուիևի, վերադառնալով հուղարկավորությունից, հանգուցյալի տանը հյուրասիրում են ճաշով ու ընթրիքով: Նույնը կրկնվում է նաև քառասուն օր հետո, երկու քահանայի և երկու սարկավազների մասնակցությամբ, որոնց վճարում էին հանգուցյալի գերեզմանի վրա Ավետարանից ոլորչ հատվածներ կարդալու և Դավթի սաղմոսները երգելու համար: Հոգևորականները յուրաքանչյուր օրվա համար 10 սոլ են ստանում, որն էլ լը Բրյուիևի կարծիքով, ցույց է տալիս, թե թաղման ծեսին որքան հարգանքով են վերաբերվում ջուղահայերը (CB, IV, 233-234):

1704 թ. օգոստոսի 26-ին Նոր Ջուղայում Լը Բրյուիևը մասնակցում է հայերի «Սուրբ Խաչի» արարողությանը: Ըստ նրա, օրը սկսելուց երկու-երեք ժամ առաջ, հայ կանայք գալիս են Նոր Ջուղայի գերեզմանատուն, իրենց հետ բերելով մոմեր, փայտ, ածուխ ու խունկ: Ապա իրենց հանգուցյալ ազգականների գերեզմանների կողքին խարույկ են վառում, իսկ գերեզմանների վրայ՝ վառվող մոմեր են դնում և կրակի մեջ անընդհատ խունկ են լցնում՝ ստեղծելով մեծ բոցավառություն և ողբալով դիմում են իրենց հանգուցյալներին: Լը Բրյուիևը, որի վրա մեծ տպավորություն էր թողել մթան մեջ գերեզմանոցում վառվող կրակները, ավելացնում է. «Դրանք ինձ թվացին հրդեհված քաղաքի ավերակներ, որոնց մեջ մարդիկ, որոնք փրկվել էին հրդեհից, ողբալով իրենց դժբախտ ճակատագիրը, գիշերային խավարի մեջ ճրագներով եկել էին որոնելու իրենց ազգականներին ու բարեկամներին և գտնելու իրենց ունեցվածքի մնացորդները» (CB, IV, 260-261):

Ծիշտ է, ըստ լը Բրյուիևի, արարողությանը մասնակցում էին միայն կանայք, այնուամենայնիվ նա գերեզմանոցում տեսնում է մի քանի տղամարդկանց ու քահանաների, որոնք աղոթում էին

այն գերեզմանների վրա, որոնց տերերն իրենց վճարում էին: Բրյուկինի հաղորդմամբ, այս ծառայության համար նրանք ստանում էին 5, ոմանցից՝ 10, իսկ ունևորներից՝ մինչև 20 սոլ:

Ըն Բրյուկինը շատ էր ազդվել գերեզմանոց այցելած մոտ 3000 սպիտակազգեստ կանանց և սևազգեստ քահանաների բազմությունից, վառվող կրակներից ու դեպի Սպահան տարածվող խնկաբույրից: Նա նկատում է, որ մինչև ցերեկվա ժամը 2-ը շարունակվող արարողությանը մասնակցելու գնացողների թիվը օրը բացվելուն պես ավելի ստվարացավ և կային կանայք, ովքեր երկրորդ անգամ էին գնում գերեզմանոց (CB, IV, 261-262):

Հայերի դավանանքը, դավանափոխություն, «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ լը Բրյուկինը Նոր Ջուղա էր այցելում Շահ Յուսեֆինի իշխանության ժամանակ, երբ Պարսկաստանում թափ էր ստացել կրոնական անհանդուրժողականությունը, ապա այս երևույթի վերաբերյալ նրա վկայությունները ստանում են կարևոր աղբյուրագիտական արժեք: Թե ի՞նչ թափ էր ստացել հայերի մահմեդականացման գործընթացը Նոր Ջուղայում այդ ժամանակ, թերևս կարելի է դատել նրա իսկ բերած մի ցայտուն օրինակից: Այսպես, ըստ նրա վկայության, հայերից շատ նշանավոր անձինք ուրանալով քրիստոնեական հավատքը, մահմեդականացել էին՝ «հարստանալու և մեծ ունեցվածք կուտակելու նպատակով»: «Այսպիսի հավատուրացներից մեկն ուխտագնացություն էր կատարել դեպի Մեքքա և Մեդինա՝ Մուհամմեդի գերեզմանն այցելելու: Վերադարձին հայերից շատերը շտապեցին նրան ընդառաջ գնալ և հազար գովաբանություն անել, բայց դրա փոխարեն ոչ ոք չդիմավորեց Երուսաղեմից վերադարձող որևէ քրիստոնյայի և չգովաբանեց նրա արարքը» (CB, IV, 239-240)⁹⁸:

⁹⁸ 17-րդ դ. վերջին, 18-րդ դ. սկզբին Նոր Ջուղայում հայերի բռնի կամ կամավոր հավատափոխության մասին վկայություններ կան բազում աղբյուրներում: Այսպես, ըստ հայ ժամանակագրի «Թուփն ՌՃԼԲ» (1683) շահ Սուլեյմանն ջրալրնեաց օրն Ջուղայու Հայոց Ի-է (27) հարսն ու աղջիկ քաշեց և ուրացոյց զնոսա» (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ.

խոսելով պարսկական օրենքների ու սովորությունների մասին լը Բրյուկնը հիշում է այդ օրենքներից մեկը, որը պատմագրության մեջ հայտնի է որպես «Իմամ Ջաֆարի» օրենք: Համաձայն սրա, մահմեդականությունն ընդունած նախկին քրիստոնյան իրավունք է ստանում լիովին ժառանգել իր քրիստոնյա ազգակիցների ողջ ունեցվածքը՝ անկախ ազգակցության աստիճանից⁹⁹: «Եթե որևէ քրիստոնյա, կամ այլ հավատքի կրող, ընդունում է պարսկական կրոնը, նա ժառանգում է իր ազգականների ողջ ունեցվածքը, ի տարբերություն մյուսների, որոնք չեն հավատափոխվել, ինչպես ինքը: Այն դեպքում, երբ միաժամանակ երկու քրիստոնյաներ են ընդունում պարսկական հավատքը, երկուսի ժառանգներից ամենամոտը իր քրիստոնյա բոլոր վախճանված ազգականների միակ ժառանգորդն է համարվում» (СВ, IV, 194): Շահ Ղուսեյնի իշխանության ժամանակ Ջուղայում, հատկապես ունևոր խավի մեջ այս օրենքի ավերիչ գործունեության մասին է հաղորդում նաև Գանձասարի հայոց կաթողիկոս Եսայի Հասան Ջալալյանը. «Նմանապես և այլ բազմափոյլ չարիսյորդեցին, ուստերս և դստերս ուժգին քարշելով, զարս ել զկա-

կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, հտ. 1, էջ 303): Համաձայն Չաքարիա Ազուլեցու վկայության «թուին ՌՃԻ (1671) մայիսի ԻԲ (22) Ըսպիանայ Ջուղայ մին Ռհան անուն չի վարդապետ չուղեցի, սայ բուրդացաւ (իմա՝ մահմեդականացաւ - Է. Թ.), շատ զարաւր տվեց Ջուղու, ևս առավել հավատի պակասություն: Անուն էղին Շիւ-Մուսին» (Չաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Եր., 1933, էջ 103): Ժամանակագիրը լրացնում է այս վկայությունը. «Եւ սոյն ամին թուրքացաւ Շիւմուսին և վատ ասաց Շիւալի խանին և եղ հարկ ի մերայ եկեղեցեացն Ջուղայու» (Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 303):

⁹⁹ Այս օրենքի գործունեության մասին Արևելյան Հայաստանում տե՛ս Զ. Ղ. Փափագյան. Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, - Բանբեր Մատենադարանի, հտ. 3, Երևան, 1956, էջ 88-91, Կարուպետյան Մ. Մ. «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (17-18-րդ դդ.), - ԴԲՀ, 1988, 1, էջ 219-221; Նույկի, Le diocèse arménien catholique du Nakhitchévan. Formation ethnique et processus ethno-confessionnels aux XVIIe-XVIIIe siècles, - Roma-Armenia, sous la direction de Claude Mutafian, Roma, 1999, pp. 322-326:

նայս բռնի ուրացուցանելով, և գետամնացելոց զինչսն և զստացուածսն և զգանձս յափշտակելով՝ և ուրացողացն տալով. որպես և որքան տովլաթավորս և մեծատունս աջօք մերովք տեսաք ի Զուղայ»¹⁰⁰:

Լը Բոյուիհն իր «Ուղեգրության» մեջ մանրամասնորեն պատմում է 1703 թ. յուլիսի 20-ին Նոր Զուղայում մահմեդականների ձեռքով նահատակված Երևան թաղի բնակիչ Գրիգոր Ասատուրի սպանության հանգամանքները: Այս նկարագրությունը զգալի տարբերություններ ունի հայագիտությանը յայտնի «Լույս Գրիգորի» նահատակության այն տարբերակից¹⁰¹, որի բնագիրը, ըստ Նոր Զուղայի տարեգիր Տեր Յովհաննյանցի, «երտեսորակ մի փոքրիկ, որոյ պատմողն ոչ էր յայտնի, այլ էր ժամանակակից, և թերևս ականատես Նոյն հայն էր, որ ներկայ էր ի ժամ նահատակությանն Գրիգորի: Շարադրությունն էր խառն ու շփոթ»¹⁰²:

Լը Բոյուիհնը, որը Նոր Զուղայում էր գտնվում այս իրադարձությունից մոտ մեկ տարի հետո, ամենայն հավանականությամբ, հայերից լսելով այս դեպքի մասին պատմում է հետևյալը. անհամաձայնության պատճառով իրար հետ թշնամացան մի անգլիացի վաճառականի ծառաներն ու մի քանի հասարակ ծագում ունեցող պարսիկներ: Վերջիններս, վրեժխնդությամբ լցված, շշուկներ տարածեցին, թե այդ վաճառականի հայազգի ծառայողը սպանել է իրենց հայրենակիցներից մեկին և այդ պատճառով փակեցին իրենց թաղի բոլոր կրպակները: Ենթադրյալ սպանությունից հուզված՝ ժողովուրդը բողոքեց մեծ Թայիֆին, որը մահմեդականացած վրացի էր: Վերջինս, որևէ

¹⁰⁰ Եսայի Դասան Զալալեանց. Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի. Երուսաղէմ, 1868, էջ 18: Շահ Դուսէինի օրօք Նոր Զուղայում մահմեդականացած հայերի մասին հմմտ. Յ. Տեր Յովհաննեանց. Պատմութիւն Նոր Զուղայու, հտ. 1, էջ 201-209:

¹⁰¹ Դայոց Նոր վկաները (1155-1843), աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի և Դ. Աճառեանի. Վաղարշապատ, 1903, էջ 538-551:

¹⁰² Դ. Տեր Յովհաննեանց, նշվ. աշխ., հտ. 1, էջ 221, ծանոթ. 3:

հրամանի չսպասելով, իր մոտ կանչեց վաճառականի հայ թարգմանչին և նրան մի թուղթ ստորագրել տվեց, որով նա կա՛մ ստիպված էր ընդունել սպանությունը, կա՛մ էլ որոշակի գումար վճարել: Ըստ լը Բրյուկնի, ոչ մի դժվարություն չկար այստեղ, մանավանդ որ թարգմանիչը լավ գիտեր, որ ծառայողը մարդասպան չէ և նույնիսկ մեղադրեց իր հայրենակցին: Դա նրա համար այնքան դյուրին էր, որ նույնիսկ հարկ չեղավ դիմել անգլիացի տիրոջը, որն իր հեղինակությամբ կարող էր ամեն ինչ հարթել և այդ ժամանակ էլ հիվանդ էր:

Այդ պահին ամբոխը աղմուկ բարձրացրեց հասարակ ծագում ունեցող պարսիկի մահվան առիթով, որին գավազանով մի քանի հարված էին հասցրել վատ արարքի համար, նրանք մարդասպան էին կոչում բոլոր ֆրանկներին (ինչպես բոլոր եվրոպացիներին): Այս գործի վերաբերյալ բողոք ներկայացվեց արքունիք:

Զբավարարվելով սրանով, Չարբախ տարվեց մի հանգուցյալի մարմին՝ ամբոխի երևակայությունը բորբոքելու նպատակով: Անգլիացի վաճառականը, միաժամանակ, հրաման ստացավ ազատվել իր բոլոր մահմեդական ծառաներից:

Մեղադրվող հայն այդ ընթացքում գնաց Նոր Զուղա, ուր նրան դավաճանեց նաև թարգմանիչը և նրան մատնեց արդարադատության սպասավորների ձեռքը, որոնք էլ նրան բանտարկեցին: Այս որոշումից դժգոհ, ամբոխը պահանջեց և ի վերջո՝ իր ձեռքը գցեց նրան: Ծաղրուծանակից հետո, նրան առաջարկեցին մահմեդականություն ընդունել՝ խոստանալով կյանք ու ազատություն, նաև, խոշոր գումար և ձեռնառու ամուսնություն: «Բայց նա վեհանձնաբար հրաժարվեց պարգևներից՝ չնայած որ մահն աչքի առջև էր: Նա նույնիսկ մի քանի դավանափոխ հայերի, որոնք նրան թախանձում էին մահմեդականանալ, ասաց, որ երբեք չի ուրանայ իր Փրկչին ու իր Աստծուն: Սրա վրայ կատաղած պարսիկների ատելությամբ լցված ամբոխը հարձակվեց նրա վրա և սպանեց նրան, որից հետո նրա դիակը քարշ տվեցին արքունի մեծ հրապարակը, ուր նույնիսկ կանայք դաժանորեն անարգեցին այն: Այսպես մահացավ այս հերոս քրիստոն-

յան... նրա անունը Գրիգոր Ասատուր (Gregoire Assadoer) էր և քսան տարեկանը դեռ չէր լրացել» (CB, IV, 250-253):

Նահատակի մարմինը տեղափոխվում է Նոր Զուղա և թաղվում Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցու բակում, ուր մի հայ վաճառական նրա շիրմի վրա սեփական ծախսերով տապանաքար է կառուցում «այս գեղեցիկ մահվան հուշը հավերժությանը հանձնելու նպատակով, ինչպես նաև հանգուցյալի հետ իր ընկերության վկայության համար»¹⁰³:

Համաձայն լը Բրյուֆնի, ահավոր էր այն մթնոլորտը, որ առաջացավ օտարերկրացիների մոտ այս բարբարոսական մահվանից հետո Սպահանում: Նրանք մի քանի օր չէին համարձակվում երևալ, վախենալով կրկին հանդիպել վրդովված ամբոխի կատաղությանը, որի անպատժելիությունը նրան անկառավարելի էր դարձնում: Ամփոփելով վերոհիշյալ ողջ կյանքը, վստահորեն կարելի է ասել, որ լը Բրյուֆնի հաղորդումներն ու վկայությունները նրանց դասակարգումն ու համեմատական ուսումնասիրությունը կարևոր արժեք են ներկայացնում գաղութահայոց պատմության ու ազգագրության հետազոտման գործում:

¹⁰³ Տապանագրի հրատարակությունը տե՛ս 3. Տեր Յովհաննեսը կզվ. աշխ. հտ. 1, էջ 219-220: Հմմտ. Հայոց Նոր վկաները, էջ 549-550:

XVII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ ՆՈՐ ՁՈՒՂԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

1698 թ. Նոր Ջուղայի Սուրբ Ամենափրկչի վանքի միաբաններից երեք եպիսկոպոսներ մի նամակ են ուղարկում Եվրոպա՝ Վենետիկ: Փաստաթղթի վերին ձախ անկյունում իրար կողքի դրված կնիքների մեջ հստակ կարդացվում են փաստաթղթի հեղինակների անունները. «Յիսուսի Զրիստոսի ծառայ Դաւիթ վարդապետ», «Յիսուսի Զրիստոսի ծառայ Միքայել վարդապետ», «Յիսուսի Զրիստոսի ծառայ Սովսես վարդապետ Յողեցի»¹⁰⁴: Երեքն էլ Նոր Ջուղայի Սուրբ Ամենափրկչի վանքի եպիսկոպոսական դասից էին XVII դարի վերջին քառորդում, Ստեփանոս Ջուղայեցի արքեպիսկոպոսի առաջնորդության (1683–1696) տարիներին: Դեռևս 1677 թ. Նոր Ջուղայում գրված հիշատակարաններում բոլորը հիշվում են միասին. «Աւարտեցաւ գիրըս ի Հսպայիան, ի գեղն որ կոչի Ջուղայ, ի հայրապետությանն Տեառն Ըստեփանոսի և եպիսկոպոսիս չորից Միքայել և Աղեքսանդր, Սովսեսի և Դաւթի»¹⁰⁵:

Իրենց Ստեփանոս Ջուղայեցու հոգևոր որդիներ համարող այս չորս միաբանները առկա են Սուրբ Ամենափրկչի վանքի միաբանների բոլոր հայտնի ցուցակներում¹⁰⁶: Իտալիա ուղարկված նամակի տակ չկա միայն Աղեքսանդր արքեպիսկոպոսի ա-

¹⁰⁴ Փաստաթղթի հայերեն քնագիրը տե՛ս Archivio storico della Sacra Congregazione per l'evangelizzazione dei popoli o "De Propaganda Fide", Scritture riferite nei Congressi (SC) Armeni, vol. 5, f. 540r, ժամանակին կատարված լատիներեն թարգմանությունը տե՛ս Նույն տեղում, SC Armeni, vol. 4 (1688–1702), ff. 555r–559v.

¹⁰⁵ Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, Հտ. Բ, Կազմեց Լ. Գ. Միևասեան, խմբագրութեամբ Օ. Ս. Եգանեսևի, Վիեննա, 1972, էջ 130:

¹⁰⁶ Տե՛ս Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչի վանքի, Հտ. Ա, Կազմեց Ս. Տեր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 200, 474, 503–504, 750–752:

նունը, որ մի քանի տարուց դարձավ Սուրբ Ամենափրկչի առաջնորդ և ապա Էջմիածնի կաթողիկոս (1705–1715):

Նամակի հասցեատերը. Նամակը հասցեագրված էր նշանավոր հայ վաճառական, ծնունդով թավրիզեցի Մաթոսի որդի պարոն Աղային, որ բնակվում էր Լիվոռնոյում և ոչ Վենետիկում, ինչպես նշված է նամակում: Թավրիզից Լիվոռնո տեղափոխված Մաթոսի որդի պարոն Աղա Տերտերյան Օղլանքեշիյանցն էր, որ եղավ Լիվոռնոյի հայոց եկեղեցու կառուցման նախաձեռնողը¹⁰⁷:

Ստեփանոս Ջուղայեցու կողմնակիցները իզուր չէին ընտրել պարոն Աղային: Վերջինիս տարբեր խնդրանքներով դիմում էին ինչպես Էջմիածնի կաթողիկոսները, Պոլսի, Երուսաղեմի պատրիարքները, Ջուղայի Ամենափրկչի առաջնորդները, այլ տարբեր աշխարհիկ անհատներ՝ խնդիրներով, որոնք այս կամ այն կերպ կրում էին համազգային բնույթ: Մեր ձեռքի տակ են Աղային ուղղված Նահապետ կաթողիկոսի, Ջուղայի նոր առաջնորդ Ալեքսանդր արքեպիսկոպոսի, Չմյուռնիայի առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետի, Երուսաղեմի Պողոս պատրիարքի, Սսի Ազարիա կաթողիկոսի և այլոց տարբեր բնույթի նամակները¹⁰⁸:

¹⁰⁷ Սպանվեց իր «վրացի» սպասավոր Բեջանի ձեռքով 1709 թ. (տե՛ս Ղ. ԱԼԻՇԱՆ. Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 452, Մ. Վ. ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ. Պատմություն հայոց գաղթականության և շինության եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոռնոյ բաղաքի, Վենետիկ, 1891, էջ 84–93, այստեղ էլ հրատարակված է նրա տապանագիրը, որ վերջինս կոչված է «Աղա տէ Մաթոս Աստուածատուր պարոն հայագարմ յԱղուանից իշխանաց առ Կասպից ծովու Օղլանքեշիյանց»: Զմմտ. նաև Mesrop Owl'owrlean. Storia della colonia armena di Livorno e della costruzione della sua chiesa. Presentazione, traduzione e note Alessandro Orenco, Livorno, 1990, pp. 72–78, 80, 85, 90):

¹⁰⁸ Այս թղթերը հավաքված են Ս. Ղազարում, Մխիթարյան Միաբանության Մատենադարանի N 1458 ձեռագրում (տե՛ս Զ. Բ. Սարգիսեան. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վենետիկ, 1924, էջ 1233–1248):

Ժամանակին Նոր Զուղայի տպարանին օգնելու խնդրանքներով պարոն Աղային էր դիմել Նաև Ստեփանոս Զուղայեցին: Վերջինիս գրած թղթերից մեզ հայտնի են հետևյալները.



1. «Թուղթ Ստեփանոս Վարդապետի՝ առաջնորդ արքայա-
նիստ մայրաքաղաքին իսպահանու և քրիստոսախնամ գեղա-
քաղաքին Զուղայու...ի վերայ ՎԷՆԵՏԻԿ բաղաքի եղեալ ջուղայե-

ցի...վաճառականաց» - 1686 թ. սեպտեմբերի 27,- հաղորդում է Ջուղայում խաչատուր վարդապետի տպարանը վերահաստատելու մասին, ուստի դիմում է նրանց օգնությանը և թուղթ խնդրում գիրք տպելու համար: «Երկու չափի, մեկը՝ փոքր գրքեր տպելու համար, մեծը՝ ճաշու գիրք և Հայսմավուրբ: Այդպիսի մի գիրք տպեցինք 1686 հուլիսի 5-ին...» (Ս. Ղազարի Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1458, թղ. 134ա-135բ):

2. «Գիր Ստեփաննու Վարդապետի, առաջնորդ գեղաբաղաքին Ջուղայու... ի վերայ... Վենետիկ, Ալեկսանայ և Ջենովայ եղեալ ջուղայեցի վաճառականաց... Պարոն Գրիգորիդ, պարոն Ամարում աղիդ, պարոն Փանոսիդ, պարոն Պետրոսիդ, պարոն Յակոբջանիդ, պարոն Եավրե, պարոն Պողոսիդ, պարոն Ջլապխանիդ,... պարոն Աղե, պարոն Աստուածատրե...» - տպարանին օգնելու պահանջ-խնդրանքով՝ «քանզի հասարակ և ընթանուր Ֆռանկաց երկիրների դովաւ, այսինքն տպով պարծի շինի և հաստատի. ո՞չ ապաքէն ազգս այլ ըստ՝ իւր չափուն՝ ազգ մի և բանական գոն. մինչև յե՞րբ այլոց թուրք ընթեռնուցումք զօրէնս և զօրինադրութիւնս մերոյ և անգիտելի թողուլ զմեր վաղնջոց սրբոց հարց գրեանսն...» - 1686 թ. նոյեմբերի 20-ին (Ս. Ղազարի Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1458, թղ. 138բ):

3. «Թուղթ Ստեփանոսի վարդապետի՝ աշակերտի մեծափառ և երջանկապատիւ, շնորհազարդ տեառն Յակոբայ սրբազան կաթողիկոսի, առ պարոն Անտոն Զելեպի» (Լիվոռնո) - 1687 թ. ապրիլի 17,- հայտնում է, որ ինքն ու Եղիազար կաթողիկոսը շատ մտահոգ են իր հիվանդությամբ, իսկ զանգակատան (Էջմիածնի՞) շինության համար հոգացած դրամը լավագույն ձևով պետք է հասցնել իրենց ձեռքը (Ս. Ղազարի Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1458, թղ. 137բ-138ա):

4. «Յիսուսի Զրիստոսի ծառայ Ստեփանոս Վարդապետ, յորմէ ևս ի վերայ Թարվիզըցի Պարոն Աղիտ» - Հանդիմանական ոճով նամակ է առ այն, որ Եվրոպայում բնակվող ջուղայեցի վաճառականներից ոմանք, իմանալով, որ թղթի և տպագրական նյութերի մեծ պակաս կա, չեն օգնում Ջուղայի տպարանն աշ-

խատեցնելու գործում, պարոն Աղին պատվիրում է 300 մառչիկ թուրք առնել (մեծադիր՝ «չափն Ոսկան Վարդապետին Աստուածաշնչին լինի»)՝ Հայսմավուրքը տպելու համար: Ուզում է նաև Աստուածաշնչի միջի պատկերներ՝ «ղալուպովն ուղարկես» - 1690 թ. ապրիլի 24 (Ս. Ղազարի Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1458, թղ. 135բ-136բ):

Ստեփանոս Ջուղայեցի

Ստեփանոս Ջուղայեցու առաջնորդության տարիներն անցան Նոր Ջուղայում կաթոլիկ միսիոներների հետ դաժան պայքարում: Ստեփանոս Ջուղայեցու կողմից կաթոլիկների հալածման մասին լատին աղբյուրները հռոմի գեկուցել էին շատ ավելի վաղ: Այսպես 1679 թ. սեպտեմբերի 22-ին ֆրանսիացի վեղարավորներից մեկը՝ Fr. Giuseppe de Burges-ը, Թավրիզից կարդինալներին գեկուցում էր, որ արդեն երկու տարի առաջ այստեղ եկած Բարսեղ Էրզրումցու դեմ մեծ հալածանք սկսեցին Հակոբ Ջուղայեցին և հատկապես Ստեփանոս վարդապետը՝ Ջուղայի եպիսկոպոսը: Այնուհետև գրում էր, որ ինչպես կաթողիկոսի, այնպես էլ Ստեփանոսի կողմից Բարսեղին հասցեագրված նամակները ձեռք բերելով, ուղարկում է հռոմ: Հավաստիացնում էր նաև, որ հայ վարդապետներից ոչ մեկը եկեղեցիների միության կողմնակիցը չէ¹⁰⁹: Զիչ ավելի ուշ, Ֆրանսուա Պիկեն, 1682 թ. Սպահանից իր գեկուցագրերում տեղեկացնում էր, որ Սպահանի միսիան գոհացուցիչ չէ, քանի որ միսիոներները ապրում են Ջուղայից դուրս, մահմեդական միջավայրում և միայն կարմելիտ Հայր Եղիան լավ գիտի թուրքերեն և պարսկերեն, բայց ո՛չ հայերեն: Հայերի Նոր արքեպիսկոպոսը՝ Ստեփանոսը կաթոլիկների նկատմամբ շատ թշնամաբար է տրամադրված և «հակասպապական է»: 1680-81 թթ. հայերի և ֆրանկների միջև ամուսնությունները

¹⁰⁹ SC Armeni, vol. 3, ff. 189r-190v: Կարմելիտների կողմից բռնագրաված Հակոբ Ջուղայեցու, նրա տեղապահ Միքայել վարդապետի այս նամակները, որ պահվում են Հավատաստիյուռ ժողովի դիվանում, առանձին հրապարակման նյութ են:

արգելված են: Հայերը, որոնք այցելում են կաթոլիկներին կամ միսիոներներին՝ իրենց հոտից վտարված են: Ջուղայում կաթոլիկներն ունեն մեկ մատուռ, որը գտնվում է Շեհրիմանյանների տանը և մինչև 1682 թ. այն սպասավորում էր [Էրզրումցի] Բարսեղը, մի վարդապետ, որը 8-10 տարի սովորել էր Հռոմում¹¹⁰:

Ստեփանոս Ջուղայեցու և միսիոներներից մոտ 20 տարի առաջ Սպահան ուղարկված և Նոր Ջուղայում հաստատվելու համառ փորձեր անող կարմելիտական հայր Եղիա Եպիսկոպոսի և Նրա խմբի միջև պայքարը թեժացավ 1690-ական թվականների սկզբին: Հռոմի Հավատասփյուռ ժողովի փաստաթղթերում, «կաթոլիկների հալածիչ» (*persecutore cattolici*) կոչվող Ստեփանոս Ջուղայեցու կողմից միսիոներների դեմ մղած պայքարի մասին Հռոմ ուղարկված ականատեսի վկայություններից է Նախիջևանի հայ կաթոլիկների առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Պողոս Մկրտչի 1694 թ. հուլիսի 24-ի Սպահանից գրած իտալերեն նամակը: Համաձայն այս նամակի, Եղիա կարմելիտական Եպիսկոպոսը, Շեհրիմանյան եղբայրների օգնությամբ Ջուղայի մեջ գնել էր մի փոքրիկ տուն՝ եկեղեցի շինելու նպատակով: Լսելով այս լուրը՝ Ստեփանոս Եպիսկոպոսը բազմաթիվ հոգևորականների գլուխն անցած, նաև աշխարհականների ուղեկցությամբ հարձակվում է այդ տան վրա, ուր ապրում էր Եղիան և կամենում է կործանել: Մարգար Շեհրիմանյանի միջամտությամբ այս ձեռնարկը կասեցվում է: Մի քանի օրից, երբ Պիդուն օրհնում է առաջին քարը և եկեղեցին սկսում է բարձրանալ, Ստեփանոսը միանում է թուրքերին, կործանում պատերը և ստորագրություն ավերցնում Եղիա Եպիսկոպոսից, որ նա այլևս չպետք է ոտք դնի Նոր Ջուղա: Այնուհետև Ստեփանոս Եպիսկոպոսը, կատաղած, Շեհրիմանյաններին մատնում է շահին՝ ասելով, թե Հայոց կրոնը թողած դարձել են լատին և ուզում էր Նրանց կրակի վրա այրելու որոշում ստանալ: Շահը, ճիշտ է, այդպիսի որոշում չի կայաց-

¹¹⁰ Տե՛ս Fr. RICHARD. Raphaël du Mans, missionnaire en Perse au XVIIe s., I. Biographie. Correspondance. Paris, 1995, p. 111.

նում, բայց Շեիրիմանների վրա տաս հազար սկուդ դրամի տուգանք է դնում: Սրանից զատ չբավարարվելով Ստեփաննոսը ձգտում էր Ջուղայից վնդել դոմինիկյաններին, հիսուսյաններին, նույնիսկ ուզում էր իր նահանգը կործանել (իմա՝ Նախիջևանի հայ կաթոլիկ թեմը)¹¹¹:

1696 թ. մայիսի 6-ին գրված և Պապին հասցեագրած իր հաջորդ նամակում, Նախիջևանի Պողոս Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը Սպահանից կրկին հաղորդում էր կաթոլիկների հալածանքների մասին, որ կրում էին հերետիկոսներից ու հերձվածողներից: Միաժամանակ խորհուրդ է տալիս Պապին Լեհաստանի կամ Ֆրանսիայի դեսպանի ձեռքով մի նոր նամակ ուղարկել նոր շահին և իրենց ազատել հալածանքներից¹¹²:

Ստեփանոս Ջուղայեցու և կաթոլիկ միսիոներների խիստ լարված հարաբերությունների մասին են վկայում ստորև հղվող նամակները: Ավելացնենք միայն, որ 1696 թ. վերջին Ստեփանոսը օծվում է նաև Էջմիածնի կաթողիկոս, ապա գահընկեց արվում Նահապետ կաթողիկոսի կողմից, դրվում բանտ, ուր և 1698-ին կնքում է իր մահկանացուն¹¹³:

¹¹¹ Տե՛ս SC Armeni, vol. 4, ff. 331r-332v. Այս հեղինակը, երբ խոսում է իր՝ այսինքն՝ Նախիջևանի կաթոլիկ համայնքը կործանելու Ստեփանոսի ցանկության մասին, իր խղճին մեղք է վերցնում, քանի որ այդ ժամանակ այն արդեն ըստ էության կործանված էր:

¹¹² Տե՛ս SC Armeni, vol. 4, ff. 403r. Վերջինս Նախիջևանից 1696 թ. հունիսի 6-ին նույն բովանդակությամբ ևս երկու նամակ է ուղարկում Ռոմ (SOCG, vol. 526, ff. 197+200, 201). Այս մասին մանրամասն տե՛ս նաև Nouvelles d'Ispahan. 1665-1695. Publiées par Anne KROELL, Paris, 1979, pp. 79-86.

¹¹³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Վ. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ. Ստեփանոս կաթողիկոս Ջուղայեցի,- «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիաս, 1981-1982, էջ 313-344, այստեղ էլ տե՛ս Ջուղայեցու կտակը: Ժամանակակիցների կողմից Ստեփանոս Ջուղայեցին բնութագրվում էր որպես. «ամուլ հաւատոյ և սիւնն եկեղեցոյ՝ տէր Ստեփաննոս Ջուղայեցի համաընթաց սուրբ հարցն, վարուց քաջ և վրեժ խնդրող օրինացն Աստուծոյ և հաստատիչ կարգաց եկեղեցոյ և հետևող հաւատոյ ուղղափառութեան, այր պարկեշտ և բազում վշտաց համբերող, որ կայ յաւուրս մեր և վարե զիշ-

Եղիա Կարմելիտականը Նոր Զուղայում

Վերադառնալով վերևում հիշատակված Հայր Եղիա Կարմելիտականին (Elia di St. Albert), ասենք, որ վերջինս ծնվել է 1643 թ. հունվարի 28-ին Մոնսում (Բելգիա, ավագանի անունը Laurent Mouton): 1660 թվականից Լուվենի համալսարանում 4 տարի ուսանել է մաթեմատիկա և բժշկություն: 1675 թ. արդեն Հռոմում էր, Սան Պանկրատիոսի Կարմելիտական միսիայում: Մեկ տարի հետո ընդգրկվել է Պարսկական միսիայի մեջ: 1677 թ. Սպահանում է, 1693-ից՝ Սպահանի լատին եպիսկոպոս: Գիտեր պարսկերեն և թուրքերեն, բայց ոչ հայերեն: Եղել է Սպահանի լատին պրովինցիալ տեղապահը՝ 1687–1696 թթ.¹¹⁴:

Սրա գործունեությունը այս փուլում համընկավ Արևելքում, կարելի է ասել բոլոր ժամանակների Հռոմի և Ֆրանսիայի ամենախոշոր միսիոների՝ Ռաֆայել դյու Մանի գործունեության հետ: Մոտ կես դար Պարսկաստանում անցկացրած Ռաֆայել դյու Մանի կյանքի վերջին տաս տարիները լի էին հակամարտություններով: Իրատես միսիոների համար հայ եկեղեցին աստիճանաբար շրջվում էր միության հեռանկարներից, չնայած, որ ժողովրդի փոքրաթիվ կաթոլիկ մասը հենվում էր միսիոներների

խանություն կաթողիկոսության» (տե՛ս Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ. Դրվագներ հայ ազատագրական մղելի պատմության, հտ. 2, Երևան, 1959, էջ 302):

¹¹⁴ Եղիա եպիսկոպոսի կենսագրությունը և գործունեությունը տե՛ս A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIIth and XVIIIth Centuries. Vol. II, London, 1939, p. 859-866 (այստեղ էլ հրապարակված է նրա նամակների ոչ լրիվ ցանկը), AMBROSIO A ST. TERESIA. Hierarchia Carmelitana, Roma (s. d.), pp. 16–26. P. L. LEMMENS O. F. M. Hierarchia Latina Orientis. 1622–1922, Roma (Orientalia Christiana, vol. II, 4, num. 10), 1924, pars II, pp. 265–274): Կարմելիտների Հռոմի կենտրոնական դիվանում 320e թվի տակ պահվում է Եղիա եպիսկոպոսի վարձագրական «Vita P. F. Elia a S. Alberto...» գործը, շարադրված Ֆր. Մարիի կողմից: Այստեղ են պահվում նաև Եղիա Կարմելիտականի և նրա խմբի նամակները գրված Սպահանից և Նոր Զուղայից XVII դարի վերջին բառորդում, որոնք կարևորություն են ներկայացնում նաև հայոց պատմության շատ հարցերի լուսաբանման համար:

վրա, ցանկանալով այն կրկին վերահաստատել: Դավանաբանական վեճերը կատարելագործվել էին: Կատարվում էր այն, ինչ տասնյակ տարիներ շարունակ զգուշացնում էր հայր Ռաֆայելը, երբ խնդրում էր ձեռք բաշել հայերին կաթոլիկացնելու մտքից:

Ռաֆայել դյու Մանը և Եղիա կարմելիտականը այս օրերի ժամանակակիցներն ու գործակիցներն էին: Եղիա կրոնավորը Զոռմի այն հազվագյուտ միսիոներներից էր, որին Ռաֆայել դյու Մանը դրականորեն էր վերաբերվում և իր մահից առաջ, 1693 թ. հոկտեմբերի 2-ին հետևյալ բնութագիրն էր ուղարկել Զոռմ. «Իբրև ականատես պիտի ասեմ, որ այն ժամանակվանից, երբ հայր Եղիան, վերոհիշյալ օրդենի շատ հարգելի պրովինցիալը, երջանկությամբ միացավ հայկական միսիաներին, նրա հոտի բոլոր հոգևորականները նրան ենթարկվում են և աշխուժորեն աշխատում միսիայի համար, օգնում են իրենց հնարավորության սահմաններում բոլոր մյուս միսիաներին և շատ երկար կլինեթ թվել այն բարեգործություններն ու ծառայությունները, որ հայր Եղիայի դարձի բերած հայերը մատուցել են ժամանակակից գործերին: Ահա թե ինչու բոլոր միսիոներները, լինեն հիսուսյան, դոմինիկյան, վեդարավոր միսիաների ֆրանսիացի քահանաներ, պետք է շատ երախտապարտ լինեն Զայր Եղիային և ողջունեն նրան շնորհաշատ անկեղծությամբ: Այս ամենը մենք վկայում ենք ականատեսի անաչառությամբ»¹¹⁵:

Կարծում ենք Զայր Ռաֆայելի կարծիքը, Շեհրիմանյանների երաշխավորությունների կողքին, վերջին դերը չի խաղացել Եղիա կարմելիտականին Սպահանի եպիսկոպոս օծելու գործում, ինչպես նաև ճշգրտելու Սպահանի եպիսկոպոսի իրավասության սահմանները: Չպետք է մոռանալ, որ մինչ Եղիա կրոնավորի Պարսկաստան ժամանելը, արդեն մոտ կես դար այնտեղ գտնվող Զայր Ռաֆայելն էր ճամփա հարթել՝ մյուսների շարքին նաև սրա գործունեության համար: Ռաֆայել դյու Մանն էր, որ շաբաթ և կիրակի օրերին այցելելով Նոր Զուղա, մի քանի կաթո-

¹¹⁵ Fr. RICHARD. Op. cit., p. 311-312.

լիկ ընտանիքների համար պատարագելու հանգամանքով, ամենասերտ բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել Շեհրիմանյան ընտանիքի ավագի՝ Սահրատի հետ, որն ըստ վկայությունների, կաթոլիկ եկեղեցուն էր հարել արդեն 1646 թ.¹¹⁶։ Իսկ Սահրատի որդիներից մեկը, Գասպարը արդեն 1660-ական թվականներից Իտալիայում էր՝ Լիվոռնոյում։ Նա մի շուշափելի գումար (500 նումմոս) էր տրամադրել Հավատասփյուռ ժողովին, որպեսզի Հռոմից երաշխավորական նամակներ գրվեին Փարիզի պապական նվիրակին, որպեսզի սա էլ իր հերթին պաշտպան կանգներ և ֆրանսիական արքունիքի կողմից դյուրություն ստեղծեր Գասպարի՝ դեպի Հնդկաստան ուղղված առևտրում¹¹⁷։

Փաստաթղթերը վկայում են, որ կարմելիտական Եղիա դը Սեն-Ալբերտը, որ վայելում էր հարուստ Շեհրիմանյան ընտանիքի հովանավորությունը և որոնք ցանկանում էին, որ նա Ջուդայի կաթոլիկ եպիսկոպոս ընտրվի, հակամարտության մեջ էր Բաբելոնի եպիսկոպոս Պիդոլի հետ։ Վեճի Եությունը միսիոներական սահմանների անճշտությունն էր և երկկողմանի անբարյացկամությունը։ Հավատասփյուռ ժողովի քննարկմանը բարձրացված հարցը Շեհրիմանյանների միջնորդության շնորհիվ լուծվում է Եղիա կարմելիտականի օգտին։ 1694 թ. մարտի 16-ին Հավատասփյուռ ժողովի քարտուղարը օրվա նիստը համառոտել է. «1682 թ. նոյեմբերի 8-ին Հավատասփյուռ ժողովը որոշեց [Արևելքում] իր եպիսկոպոսական սահմանները, որ է՝

Սպահանի եպիսկոպոսի [իրավասության տակ է] պարսկական սահմանը, բացի Ասորեստանից, որ նույնպես պարսից թագավորի սահմանի մեջ է, նաև Մեծ Հայքը և ամբողջ Փոքրը, Նախիջևանը և Վրաստանը։

¹¹⁶ Sté A Chronicle of the Carmelites in Persia, Vol. I, p. 376.

¹¹⁷ Սահրատի որդի Գասպար Շեհրիմանյանի այս տարիների գործունեության որոշ ոլորտների մասին տե՛ս Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հայ տպագրությունը և Հռոմը (ԺԵ դար), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1989, էջ 98-101, 108-110, 117 և այլն։

Բաբելոնի եպիսկոպոսի իրավասության սահմանն է Ասորիքը, Միջագետքը, Բասրան, Մոսուլը և Ամիդը:

Բայց անցյալ մայիսի 4-ի ժողովում նկատի առնվեց Սպահանի բնակիչների, հատկապես Սահրատ ընտանիքի խնդրանքը: Սրանք Հայքի ամենակաթոլիկ, ազդեցիկ և սուրբ Աթոռի հանդեպ հարգանքով լցված ընտանիքն են, որ զանազան առիթներով մեծ զուամարներ են ծախսել հանուն իրենց հավատքի, միսիոներների համար կառուցել են մի մեծ եկեղեցի և մեր Ժողովին՝ եպիսկոպոսական այցելուների համար տվել են 8000 սկուդ արժողությամբ մի պալատ, ինչպես նաև ցանկանում են գնել մի վիլլա: Ժողովը ձեռք մեծությամբ [իմա՝ Պապին] առաջարկեց եպիսկոպոսի պաշտոնի համար Հայր Եղիա կարմելիտականին և դուք անցյալ օգոստոսին վավերացրիք նրա ընտրությունը, այժմ խնդրվում է ձեր հրամանը, որ այսուհետև Պիդուն չխառնվի նրա սահմաններում եղած գործերին, այլ մնա միայն Ասորիքի, Միջագետքի, Բասրայի, Մոսուլի և Ամիդի սահմաններում»¹¹⁸:

Նոր Ջուղա ժամանած, տարիքով երիտասարդ հայր Եղիա կրոնավորը շատ արագ գործի մեջ մտավ և արդեն 1681 թ. սեպտեմբերի 21-ին Սպահանից իր լատիներեն նամակում գրում էր կարդինալներին, որ Սպահանում իրենց դեմ մեծ ընդդիմություն կա, մանավանդ Ստեփան քորեպիսկոպոսից, որը [Նոր Ջուղայի առաջնորդ] Դավիթ եպիսկոպոսի փոխանորդն է: Վերջինս սաստկորեն արգելեց ու նզովեց նրանց, ովքեր կաթոլիկ դպրոց են գնում կամ նպաստում են գնալուն: Արգելեց խառնամուսնությունները կաթոլիկների հետ և եղածները լուծարեց:

¹¹⁸ Տե՛ս SC Armeni, vol. 4, ff. 316rv+319r. Ընդհանրապես Սպահանի և Բաղդատի լատին եպիսկոպոսների հարաբերությունների մասին տե՛ս Տե՛ս SC Armeni, vol. 4, ff. 316rv+319r. Ընդհանրապես Սպահանի և Բաղդատի լատին եպիսկոպոսների հարաբերությունների մասին տե՛ս Josef Metzler. Nicht erfüllte Hoffnungen in Persien- In Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Memoria rerum. Vol. I/1, 1622-1970, Rom-Freiburg-Wien, 1971, SS. 687-696:

Այս Ստեփանը հատուկ հալածանք սկսեց նաև Հռոմում ուսանած Բարսեղ [Էրզրումցի] վարդապետի դեմ¹¹⁹:

Շեհրիմանյանները և Հռոմը

Սպահանում և Ջուղայում Եղիա կարմեղիտականի գործունեության կարևորագույն ոլորտներից էր համեմատաբար արևմտամետ Շեհրիմանյան գերդաստանը: Հետևելով Ե՛ւ Եղիայի, Ե՛ւ Շեհրիմանյանների թողած փաստաթղթային ժառանգությանը, կարելի է մոտավորապես նշանագծել պատմական այն դեպքերը, որ տեղի ունեցան Ջուղայում 17-րդ դարի վերջին քառորդում, ինչպես նաև հետևել Շեհրիմանյան ընտանիքի Եվրոպա տեղափոխվելուն, որը համընկնում է հայ առևտրական կապիտալի դեպի Եվրոպա տեղաշարժի գլխավոր փուլին: Ստորև կփորձենք լատին միսիոներների գրությունների հիման վրա նկարագրել այդ օրերի անցուդարձը Նոր Ջուղայում և Հռոմից եկող դրանց արձագանքները:

1683 թ. Եղիա կարմեղիտականը դիմում է Հավատասփյուռ ժողովին, պատմելով Սարիատ գերդաստանից 5 եղբոր և իր հարաբերությունների մասին, խնդրում է թույլ տալ երկու կամ երեք աստիճանի ամուսնություններ կատարել այս ընտանիքում: Հավատասփյուռ ժողովի նիստում արձանագրված է. «1683 թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստով քննեցինք Ջուղայի հինգ Սարրահաթ եղբայրների հարցը և հրաման տրվեց Պիկեին, որ թույլատրի երկրորդ կարգի ամուսնություններ: Պիկեի վախճանից հետո Հայր Եղիան խնդրում է ունենալ նույն իշխանությունը, որպեսզի կաթոլիկները դժվարությունների չհանդիպեն»¹²⁰:

Հ. Եղիան 1686 թ. նոյեմբերի 30-ի Սպահանից Հավատասփյուռ ժողովին ուղղված լատիներեն նամակում գրում է.

¹¹⁹ Տե՛ս SC Armeni, v. 3, ff. 476r-477v.

¹²⁰ Տե՛ս Acta, 1686 marzo 4, vol. 55, n. 25, ff. 55v-57v: Հ. Եղիայի 1683 թ. նամակի բնագիրը չենք գտել, սակայն թվականի ճշգրիտ նշումով այն մեջբերվում է ժողովի որոշման մեջ:

«Շուրջ երկու տարի առաջ գրեցի, բայց պատասխան չստացա, հավանաբար նամակը կորել է: Այստեղ համառոտում եմ նախորդ գրածս.

1. Խնդրել էի ձեզանից, որ հրաման տաք մեզ արձակելու ամուսնության արյան մերձավորության արգելքը. ինչ որ ստացանք և գործադրեցինք: 1684 թ. վերջին մեր շնորհակալության գիրը գրեցինք ձեզ և կցեցինք Սահրադ ընտանիքի նամակը և հավատո դավանանքը: Իրենք են, որ մեծապես օգտվեցին այդ արտոնություններից (privilegia):

2. Քանի որ հայերը միայն մեկ պատարագ (ձայնավոր) ունեն, խնդրում ենք, որ թույլատրվի թիվ պատարագը գործածել, վերածելով ձայնավորը, որպեսզի զանազան պատարագներ լինելով՝ կարողանան ներկա լինել, քանի որ հնարավոր չէ որ ամենքը նույն ժամին տունը թողնեն և եկեղեցի գան, մանավանդ, որ ավելի ուշ համաձայնած կլինեն լատին ծեսին:

3. Երբ Կնաքը եկավ և այստեղ ըստ դոմինիկյանների պատարագեց, այսինքն՝ լատին ծեսը հայ բառերով և գրով, հայերը տեսան և փափագում են նույնը անել այժմ: Այս մասին խնդրեցին ինձ: Սա կարող է նպաստել եկեղեցիների միությանը: Այս շնորհները Սահրատի դիմումի համաձայն խնդրեցի, քանզի դոմինիկյանների գործածած պատարագամատույցը մի քիչ տարբեր է լատինականից, խնդրեցի, որ լատինականը թարգմանվի հայերեն, ես էլ այդ գործին կմասնակցեմ:

4. Քանի որ այստեղ շատ տգետ են թե՛ եպիսկոպոսները և թե՛ նրանց ձեռնադրած քահանաները, որոնք իբր մկրտում են, ուստի կարելի է տարակուսել ծեսի հարազատության վրա: Առաջարկեցի, որ այստեղ մի լատին եպիսկոպոս կարողանա ձեռնադրել եպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսներ: Դրա համար առաջարկեցի Ուրբանյան դպրոցում աշակերտած Բարսեղ վարդապետին, [իմա՝ Բարսեղ Էրզրումցին], որ տաս տարի է այստեղ է: Բայց քանի որ նա 1686 թ. սեպտեմբերի 20-ին վախճանվեց, նրա փոխարեն առաջարկում եմ այլ վարդապետ, որ՝ գնտվում է՝ Զոմում կամ Լիվոռնոյում կամ էլ դա կարող է լինել խոջա Գրիգոր

Գերաքի որդի տեր Փիրատամը, (Piratami filii Cogia Gregorii Gherekii), որը սովորել է Լեհաստանում և դարձել կրոնավոր, եթե հարմար տեսնեք, նրան կարելի է ձեռնադրել եպիսկոպոս և ուղարկել այստեղ, որ գոնե իր ազգականներին ու արյունակիցներին, որոնք քիչ չեն՝ միացնի եկեղեցուն»¹²¹:

Հավատաստիյուն Ժողովի արխիվում է պահվում Շեհրիմանյան եղբայրների ստորագրությամբ մի փաստաթուղթ¹²² հասցեագրված Հռոմի Աթոռին, որ գալիս է հաստատելու Հայր Եղիայի նամակներում Շեհրիմանյանների մասին հայտնված տեղեկությունները: Շեհրիմանյանները 1684 թ. նոյեմբերին գրում են.

«Պատուազունեղ հայր մեր ի Քրիստոս

Ի հոգևոր հորեն մերմէ Էլիայէ առաք ըզթուխթն որդեգրության, զոր արժանի արար հայրություն ձեր ուղղարկել մեզ ի ձեռն պատուականի պատրի Անելի (լատ. թարգմ. մեջ Agnellum), վասն որոյ պարտական եմք անդրայ դարցուցանել զորդիական սեր և հնազանդություն մեր հանդերձ գոհութեամբ յաղագս մեծայգունի բարերարության, զոր շնորհեցեր մեզ, յոյժ մեծ համարիմք զայս շնորհս և ըզհնազանդություն ամենեցունց բարեաց գործոց և աղօթից անթուելեաց սրբոց սրբազանից կրօնից մերոց, որք գանձք հոգևորք գերազանցագոյնք են քան թէ կարիցէ ի փոխարեն հատուցանել մարմնաւոր փարթամութեամբք բոլորի աշխարհի: Իսկ ըստ որում ուսուց մեզ հայր Էլիայ, թէ ոչինչ կարիմք պատուականագոյն և գերազանցագոյն հատուցանել ձեր աստուածապաշտությանդ քան զդաւանություն ուղղափառ հաւատոյ մերոյ, զայն ի ձեռն նորին առաքեմք ստորայգրեցեալ անուամբ մերովք և մեծագունից որդւոց մերոց, փոխանակ բնակից ընտանեաց և ազգականաց մերոց¹²³:

¹²¹ SC Armeni, vol. 3, ff. 476r-477v.

¹²² Տե՛ս SOCG, vol. 495a, f. 247. Հմմտ. Acta, 1686 marzo 4, vol. 55, n. 25.

¹²³ Այս փաստաթուղթը՝ «Դաւանություն ուղղափառ հաւատոյ Սա[հ]րաթ ընտանիքի», գրված 1684 թ. նոյեմբերի 16-ին Եղիա Կարմելիտականի ձեռքով տե՛ս SOCG, Vol. 495a, ff. 248-262. Փաստաթղթի վերջին էջի

Աղերսեմ առ պատուականագունեղ հայրություն ձեր, զի հաճոյացի զնոյն դաւանություն մեր ցուցանել Սրբազանի Ժողովոյն տէ Փրօփականտա Ֆիտէ հանդերձ այսու թխտով, զոր գրեմք առ նոյն Սրբազան Ժողովն ի շնորհակալություն յաղագս շնորհեցելոյ մեզ և մերայնոց հրամանի սակս ամուսնություն առնելոյ յերկրորդում և յերրորդում աստիճանումս ազգականության. սակայն որովհետև զայս հրամանս և իշխանությունս եղեալ էր ի ձեռն տեառն լուսաւորագունի եպիսկոպոսի Ֆռանկ-չիսկոսի Պիքէթի¹²⁴, որ այժմ հեռացել է տեղորես յայսմանէ և է յոյժ ծերագոյն, գուցցէ վաղճանիցի¹²⁵ և մէք զոկեալ իցեմք ի շնորհես յայսմանէ, վասն այսորիկ հայցիմք ի Սրբազանէ Ժողովոյն, զի ըզնոյն իշխանությունդ հաստատեն և դնեն ի ձեռն պատրի Էլիայի կամ այլոց առաջնորդի վանաց ձերոյց կարմելիտականաց, որ միշտ Իսպահան և երկար լինիցի: Աղաչիմք և զձեր բարեպաշտությանդ և ըզգթածայիայրությանդ միջնորդութեամբ ձերով արժանի համարել օգնեն մեզ առ ի կատարումս խնդրուածոց մերոց, զի ի ժամանակի հարկաւորության ազգիս մերոյ, զոր ունեն ընդդէմ ուղղայփառ հաւատոյ, մի՛ լինիցին զոկեցեալք ուստերք և դատերք մերկ ի պատշաւածաւոր ամուսնութենէ:

Դարձեալ որովհետև արժանացուցեր զմեզ ի հոգևոր որդեգրություն քո, մախթեմք ևս զհայրական գթությունդ ձեր, զի մի՛ մոռնալոյցէ զմեզ ի մէջ փորձությանց և նեղությանց ժանտայետ

վրա, ուր վերջանում է ԻԸ [28] կետից բաղկացած դավանությունը, դրված են Սահրատ Շեիրիմանի 5 որդիների՝ Չաքարիայի, Մարգարայի, Միքայելի, Գասպարի, Մուրադի ստորագրությունները, այնուհետև Չաքարիայի որդի Բարդամ, Մարգարայի որդի Փիրի, ապա՝ Չաքարիայի որդիներ Սաֆար, Ֆռանկզով, Գասպարի որդի Ստեփան, Չաքարիա երեք:

¹²⁴ Նկատի ունեն հանրահայտ François Picquet-ին, որ 1682 թ. հուլիսի 12-ից Սպահանում էր:

¹²⁵ 1686 թ. յունվարի 14-ին Զալեայի ֆրանսիական հյուպատոս Fra Lorenzo d'Arvieux-ն նամակով տեղեկացնում էր Զոռմին, որ 1685 թ. սեպտեմբերի 26-ին վախճանվեց Ֆրանսուա Պիկեն (տե՛ս Acta, vol. 56, f. 7, n. 11; SOCG, vol. 495a, f. 30):

աշխարհիս այսորիկ, որպեսզի օգնականութեամբ աղօթից և պաղատանաց ձերոց հանդերձ բարեխօսութեամբ սրբոյիւոյ Աստուածածնին և բնաւից սրբոց կարգի լերինս Կարմելոսի հաւատուն (sic) մեր թարց գործոց մի՛ լիցի մեռեալ և ընդունայն, այլ սիրով աստուածայնով առնիցէ...[մեկ բառ մաշված] բարեալ...[մեկ բառ մաշված] և ի վախճանի զբազումս ողջոյն մատուցանեմք:

[Լուսանցբում, սկիզբը մաշված] ...լով և խոնարհաբար համբուրելով զքրիստոսաշօշափ ձեռս յանձնեմք զմեզ յոգումբք փափաքանօք պատուական... եղի հայրության ձերում:

Ի Սպահանու Ջուղայիում ԺՁ [16] նովեմբերի յամի Փրկչին մերոյ 1684.

Խոնարհագունեղք հոգևորք որդիք ծառայք ի Քրիստոս՝

Ծառայ Նուաստ Չաքարիայ

Ի Նոյաստ Ծառայ Աստուծոյ Մարգարայ

Ի Նուաստ Ծառայ Մուբայելէս

Ի Նուաստ Ծառայ Գասպար

Ի Նոյազ[տ] անպիտան Ծառայ Մուրադ»¹²⁶:

1688 թ. հունվարի 16ին Սպահանից եղիա կրոնավորը հերթական նամակով պատմում է իր առաքելության մեծամեծ հաջողությունների մասին: Նշում է, որ շատացել է հակառակությունը: Հատկապես շահի կողմից նշանակված մի մահմեդականից, որը հրամայեց, որ հայերը փոխեն իրենց զգեստները և այդպիսով զանազանվեն իսլամներից: Արգելեց մուշտակ ծախել իսլամներին: Հայերից 30 հոգի ուզեցին իսլամանալ՝ շարունակելու համար իրենց վաճառականությունը: Ինքը օգնեց նրանց չմահմեդականանալու համար: Հայերը քրիստոնյա դեսպանների օգ-

¹²⁶ Նամակի (SOCG, vol. 495a, f. 263v) վրայի հասցեն՝ «Գերազանցայգունեղայ և պատուականագունեղայ տերանց տեառն Ալտ[ի]երի մեծաւորի և այլոց նախայդասեցելոց Սրբազանի Ժողովոյն, որ է Պրօպակաևդայ Ֆիւտէ, Հռոմայ: Lettere delli Signori Sarrath per la S. Cong. de Prop. Fide»:

նության հույսը չունեն, քանի որ անկարող են Պարսից թագավորի առջև: Թագավորը, որ 6 տարի առաջ հափշտակեց 27 հայ կին, նրանցից 22-ին կին է դարձրել իր ծառաներին և, որովհետև նրանք պետք է ժառանգեին իրենց ազգականների ունեցվածքը՝ հայերը ստիպված էին տեղի տալ իրենց ունեցվածքը չկորցնելու համար¹²⁷: Այս կանանցից մեկը մեծահարուստ Մակար Սահրադ ընտանիքի գավակն է, որին շահը առաջարկեց իսլամ ընդունել, գրել տվեց նրան իրենց ընտանիքի անդամների թիվը և ուզում էր երկու գեղեցիկ տղա սեփականացնել: Ինքը Սահրատ ընտանիքից այս երկու տղաներին, մեծը՝ 14, իսկ փոքրը՝ 5 տարեկան, տարավ Ջուղա, դրեց Ս. Հաղորդության բազմոցի մեջ, հորդորեց մարտիրոսանալ, քան ուրանալ: Կեղտոտ զգեստներ հագցնելով երեխաներին՝ ուղարկում է շահի մոտ, որպեսզի նա չհավանի: Շահին լուր են տալիս, թե երեխաները եկել են, որոնց ի վերջո թագավորը ազատ է արձակում: Ծնողները, այս ամենի համար ծախսեցին 900 սկուդ, իբր նվեր:

Եղիա կրոնավորը տեղեկացնում է նաև, որ Սահրադներն, իրենց հարստության մի մասով հանդերձ, մտադիր են անցնել քրիստոնյա աշխարհ: Շարժական և անշարժ ունեն մեկ միլիոն սկուդ դրամ, որ ուզում են փոխադրել Հռոմ կամ այլուր՝ շահով ապրելու համար: «Իրենք ուզում էին գրել ձեզ, մենք արգելեցինք: Խնդրում են ձեր օրհնությունը»:

Հայր Եղիայի հաղորդմամբ, Սահրադ գերդաստանը ծառաներով և աղախիներով անցնում է 100 հոգուց, նրանից, բացի Ջուղայում կան 20-ի չափ ընտանիքներ, բոլորն էլ կաթոլիկներ, կան նաև ֆրանկներ և եվրոպացիներ (*Franchi et Europei*), որոնք բոլորն էլ հաճախում են հիսուսյաններին կամ դոմինիկյաններին: Մյուս հայերն էլ կաթոլիկ են, իսկ վարդապետները՝

¹²⁷ Խոսքը Սեֆյան Իրանում գործող «Իմամ Ջաֆարի» անունով հայտնի օրենքի մասին է, որի համաձայն մահմեդականություն ընդունած նախկին քրիստոնյան իրավունք էր ստանում ժառանգելու իր քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքը անկախ ազգակցականության աստիճանից (գրականությունը տե՛ս ծանոթ. 99):

հերձվածող: Սահրադներին է պատկանում մի ամբողջ գյուղ, որ կոչվում է Cuscecharat: Այն Ջուղայից 10 օր հեռավորության վրա է գտնվում և 350 բնակիչ ունի, 1 վարդապետ և 2 քահանա, որոնք պատարագի մեջ հիշում են Պապին: Եվ դեռ վարդապետները ուզում են տարածվել այլ գյուղեր: Հ. Եղիան ևս ուզում է գնալ և այնտեղ առաքելություն անել: Հ. Եղիան նշում է այն դիմադրությունը, որ կրում է հայ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից, որոնք ամբաստանում են միսիոներներին իբր խառնակիչներ և իրենց հայրենիքն ավերողներ: Փակել են տալիս կաթոլիկների եկեղեցիները և չեղյալ հայտարարում արարողությունները, նզովելով նրանց, որ կաթոլիկ պսակ են անում¹²⁸:

1689 թ. մայիսի 20-ին Եղիա կարմելիտականը կարդինալներին տեղեկացնում էր, որ իր ջանքերի շնորհիվ հայ հոգևորականներից մեկը ևս՝ Միքայել վարդապետը, կաթոլիկ դավանություն տվեց և Հռոմ էր ուղարկում վերջինիս դավանության թուղթը¹²⁹: Տեղեկացնում էր նաև, որ սա վերջերս խնդիրներ ունեցավ Նոր Ջուղայի առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետի հետ, ապա առանձնացավ, միայն ինքն էր հաճախում Միքայելին: Խնդրում է նրան ուղարկել պապի կողմից օրինված մի եպիսկոպոսական զարդ և միսիոներների ամսական աշխատավարձի չափով մի ամսական էլ նրան շնորհել:

Խնդրում է չհավատալ Եղիազար կաթողիկոսին, քանի որ նա նախ Ստեփանոս Լեհացի վարդապետի միջոցով Սահ-

¹²⁸ Տե՛ս SOCG, Vol. 504, ff. 72-78 ; Acta: 1689 juni 27/Acta, vol. 59, ff. 154-159, n. 22:

¹²⁹ Տե՛ս «Ուղղափառ դավանություն պատուականագուների տեառն Միքայելի վարդապետի և եպիսկոպոսի Ջուղայեցոյ, որ ի հայոց հերձուածողութենէ դարձաւ ի կաթոլիկէ հաղորդություն և ի հնազանդություն Առաքելական սուրբ հռոմայական եկեղեցոյ», - SOCG, vol. 508, ff. 654-656, տե՛ս նաև Եղիայի լատիներեն նամակը, SOCG, ff. 658-659, ff. 650-651-sommario; հմմտ. նաև Acta, 1690 dic. 19, vol. 60, n. 25, ff. 279-281):

րատներին հրավիրեց նորից հերձվածող դառնալ, ապա ինքն իր կողմից անձամբ գրեց նրանց¹³⁰:

Այսպիսով նա իր կողմն էր քաշում նաև այն հայ հոգևորականներին, որոնք ընդդիմության մեջ էին Ստեփանոս Ջուղայեցու հետ:

Ընդհանրապես Հավատաստիյուն Ժողովին հասցեագրված Հ. Եղիայի նամակներում շատ է քննարկվում Շեիրիմանյանների դրամները Եվրոպա տեղափոխելու հարցը: Որ Շեիրիմանյանները որոշել էին զգուշորեն տեղափոխվել Արևմուտք, առանց դրամական կորուստների, վկայում են բազում փաստեր դեռևս 1688 թ., օրինակ, Եղիա Եպիսկոպոսի 1688 թ. հունվարի 16-ի նամակը: Իսկ 1691 թ. սեպտեմբերի 21-ի լատիներեն իր նամակում Եղիա Եպիսկոպոսը Հավատաստիյուն Ժողովի կարդինալներին հաղորդում է, որ Սահրատների դրամական խնդիրների համար Ջուղայից Եվրոպա է մեկնում Գրիգոր Ստեփանը: Անպատեհ տարիները թույլ չտվին, որ Սահրատի որդիներից մեկը գար Եվրոպա: Ընդ որում, ավելացնում է նամակագիրը, հինգ եղբայրներից միայն երեքինս է այս դրամը, որից երկու մասը Մարգարինս է, մեկը՝ Սիբայելինը, մյուսը՝ Մուրադինը: Մյուս երկու եղբայրները դրամը չեն պատրաստել Եվրոպա տեղափոխելու. կամ ուզում են նախապես տեսնել սրա վերջը և շարժվել ըստ դրա: Սրանք լսել են, որ [դրամը] Վենետիկում լավ շահ կբերի, սակայն դուք լավ գիտենալով՝ արեք ինչպես որ հարմար կգտնեք: Այս Շեիրիմանյաններն են, որ տուն հատկացրին քաղաքի Եպիսկոպոսին¹³¹:

1692 թ. հունիսի 23ին ՀԺ-ը քննարկում է Սպահանի Եղիա Եպիսկոպոսի նամակը¹³² այն մասին, որ Սարհատ ընտանիքից մի երիտասարդ Վենետիկ է բերում 200 հազար վենետիկյան

¹³⁰ Տե՛ս SOCG, vol. 508, ff. 658r-659v, Acta, 19 Dic., 1690.

¹³¹ Տե՛ս SC Armeni, vol. 4, ff. 160rv; նաև SOCG, vol. 530, f. 65r.

¹³² Բնագիրը արխիվում չգտանք, կան միայն հուշագրերը, տե՛ս SOCG, vol. 512, ff. 291, 362, 363, 449-451; vol. 513, f. 1:

դուկատ և խնդրում է օգնել նրան տեղափոխելու այդ կապիտալը: Ժողովում արվում է երկու առաջարկ. առաջին՝ ողջ գումարը պետք է պահել Canonici Lateranesi: Համաձայն երկրորդ առաջարկի, պետք է Վենետիկի պապական նվիրակի ձեռքով այն ներդնել Վենետիկի դրամատուն, քանի որ Հռոմում եկամուտը հարյուրին 3,5 կամ 4% է: Որոշվում է ընտրել երկրորդ տարբերակը¹³³:

1692 թ. օգոստոսի 18-ին Վենետիկից տեղի նվիրակը՝ Թեսադոնիկեի արքեպիսկոպոսը, Հավատաստիյուն Ժողովին և կարդինալ Ալբերտին հասցեագրած իր նամակում գրում է, որ հունիսի 22-ի նամակով, որով իրեն հաղորդվել էր իր անելիքը, ինքն իր հերթին հաղորդել էր Շեհրիմանին, որն ուղարկվել էր Սահրատ ընտանիքի կողմից: Տեղեկացնում է նաև, որ 100 հազար դուկատը դրամատուն դնելու երկու ձև կա, որոնցից լավագույնը հրապարակային ներդրման (depositi) ձևն է, որը սկզբում հարյուրին 5 տոկոս շահ է բերում, իսկ հետո աստիճանաբար վերածվում է 4 առ հարյուրի: Վերջում ավելացնում է, որ ինքը ջանալու է անել լավագույնը¹³⁴: Այս մասին գեկուցվում է Հավատաստիյուն Ժողովի 1692 թ. օգոստոսի 26-ի նիստում և Վենետիկի նվիրակին տրվում է գործելու կարգադրություն¹³⁵:

1692 թ. օգոստոսի 30-ին Վենետիկում Մուրադի որդիներ Շեհրիմանը և Նազարը իտալերեն գրում են Ծիրանավոր կարդինալներին, որոնց միջոցով շնորհակալություն են հայտնում Պապին, որ իրենց տվել է հանձնարարագիր՝ ուղղված Ֆիրենցեի նվիրակին, որը հանձնարարագիրը տեսնելուն պես՝ գործի էր անցել հօգուտ իրենց: Այնուհետև հայտնում են, որ իրենք արդեն եկել են Վենետիկ, ուր Նազարը գտնվում էր Վենետիկից քիչ հյուսիս, որ իրենք ոչինչ չեն անելու առանց կարդինալների իմա-

¹³³ Տե՛ս Acta, 1692, giu. 23, vol. 62, f. 136rv, n. 20, ff. 150v, 173; lug. 26, ff. 168-170, n. 33:

¹³⁴ Տե՛ս SC Armeni, vol. 4, f. 257r:

¹³⁵ Տե՛ս Acta, vol. 62, f. 173, n. 1:

ցության և խնդրում են Ալթերիից և մյուս կարդինալներից տեղյակ պահել իրենց ծրագրերի մասին¹³⁶:

1693 թ. փետրվարի 7-ին Վենետիկի պապական նվիրակը՝ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսը, կարդինալ Ալթերիին հաղորդում է, որ Պարսկաստանից եկած Սահրադ գույզ եղբայրները գերապայծառին տվեցին 200 հազար դուկատ, որը մեծ շահով պետք է պահվի այստեղ: Ընդ որում դրամագլխին ոչ ոք իրավունք չունի ձեռք տալու: Վերջում ավելացնում է, որ Վենետիկի ծերակույտը հիշյալ եղբայրներին այս շնորհները արեց ձեր հանձնարարականի հիման վրա, քանի որ սրանք հույժ կաթոլիկ անձինք են և իրենց տան վրա ձեր պաշտպանությունն ունեն¹³⁷:

1693 թ. սեպտեմբերի 30-ին հռոմում ստացվում է Սպահանի եղիա կարմեխտականի իտալերեն նամակը կարդինալներին: Նրանում ասվում է, որ Մարգար, Միքայել և Մուրադ Շեիրիմանները հայտնում են իրենց խորին շնորհակալությունը՝ Վենետիկում գերապայծառ Archinti նվիրակի ձեռքով իրենց դրամները տեղավորելու համար:

Նամակի տակ դրված են նաև երեք եղբայրների ստորագրությունները՝

«Գիրս իմ Շերիմանենց Սահրատի որդի Մարգարի: Կամքս վնայ գիրվել որ ձեր հրամանուց հընազանդ որդի և ծառայ իմ:

Ես իմ կամօք գրեյլ իմ ձեր հրամանոց անպիտան ծառայ և որդի Շերիմանենց Սահրատի որդի՝ Մուբել:

Եւս իմ կամաւս գրվել այ որ իմ ձեր անպիտան ծառայ և հնազանդ որդի Շարիմանենց Սահրատի որդի Մուրատ»¹³⁸:

Հռոմը շնորհակալ եղավ Շեիրիմաններին: Դրա ապացույցներից են Շեիրիմանների այն շնորհակալական նամակները, ո-

¹³⁶ Տե՛ս SC Armeni, vol. 4, ff. 259rv+260r:

¹³⁷ SC Armeni, vol. 4, f. 280.

¹³⁸ SC Armeni, vol. 4, f. 305rv.

րոնք վկայում են, թե ինչպես հռոմը բազում հարցերում օգտակար եղավ այս ընտանիքին:

Այսպես, 1697 թ. ապրիլի 1-ին Վենետիկից Նազար և Շեիրիման եղբայրները իրենց շնորհակալությունն են հայտնում Պապին՝ նրա տված երաշխավորագրերի շնորհիվ Փարիզում և Պորտուգալիայում իրենց առևտրական գործերի հաջողության համար: Հաղորդում են նաև, որ իրենց եկեղեցիները կործանող Ջուդայեցի Ստեփաննոս վարդապետի կողմից տապալված է Նահապետ կաթողիկոսը: Հույս հայտնելով, որ Նահապետը կվերականգնվի, առաջարկում են, որ այդ գործում կարող են մեծ օգտակարություն ունենալ այն նվերները, որոնք Պապը ծրագիր ուներ ուղարկել: Տեղի ժողովուրդը տեսնելով, որ հռոմի Աթոռը օգնում է նրան, ինքը ևս թև ու թիկունք կկանգնի նրան:

Միաժամանակ պատրաստակամություն են հայտնում օգնելու Չինաստան մեկնող միսիոներներին¹³⁹:

Մեկ շաբաթ անց, 1697 թ. հուլիսի 27-ին, եղբայրները ժողովին տեղեկացնում են, որ Հալեպից իրենց ստացած լուրերի համաձայն, Ստեփանոս վարդապետը, որ խռովեց եկեղեցին, շատ միջոցներ ունեցավ կաթողիկոս դառնալու, չնայած, որ կար Նահապետ կաթողիկոսը, բայց երբ էջմիածին էր գնացել գրավելու Աթոռը, բռնվեց և դրվեց բանտ, ունենալով 30.000 դուկատի պարտք և, հավանաբար, այլևս բանտից դուրս չգա: Սրանով Նահապետը նորից նստում է իր տեղը: Փարիզի նվիրակ, գերապայծառ Դելֆինոն (Mons. Delfino) ֆրանսիացի ծովահենների կողոպտած մետաքսը հետ վերադարձնելու համար ի նպաստ իրենց ոչինչ չկարողացավ անել¹⁴⁰:

1697 թ. օգոստոսի 10-ին, մեկ այլ նամակով երկու եղբայրները շնորհակալություն են հայտնում, որ Հավատասփյուռ ժողովը գրել է Փարիզի նվիրակին ծովահենների կողմից Հալեպից Վենետիկ իրենց մետաքս տեղափոխող նավերի թալանման

¹³⁹ SC Armeni, vol. 4, f. 462-463.

¹⁴⁰ SOCG, vol. 528, f. 100; Acta 1697, 27 aug. vol. 67, f. 312, n. 29.

մասին: Հալեպի իրենց գործակալ Մինաս դի Աղազարի կողմից՝ Սուրադի որդի Նազար Շեհրիմանի անունով Վենետիկ ուղարկված նավը (նավի անունը՝ Սուրբ Նիկողայոս [San Nicolo], նավապետը Հովհաննես Բասիկ [Gio. Basich]) հանդիպել է մարոկազի, կամ նեապոլիտանցի (մի նամակում՝ corsaro marocchio, մյուսում՝ corsaro napoletano) ծովահենների և տարվել Մեսինա, ուր բռնագրավելով ապրանքները՝ նավը բաց է թողնվել: Բողոքել են Նեապոլի փոխարքային և իմացել, որ իրենց ապրանքները գտնվում են Մեսինայի դոժի մոտ, իսկ ծովահենները բանտարկվել են: Խնդրում են, որ եթե Պապը միջնորդի Սիցիլիայի փոխարքային իրենց մետաքսի համար, իսկ Իսպանիայի դեսպանը, որ ազգական է փոխարքային, մի հանձնարարագիր ուղարկի, ապա գործը կարող է հաջողվել:

Ուրախ են, որ կաթողիկոսի և Ստեփաննոս վարդապետի մասին իրենց հայտնած լուրերը հաճելի են ժողովին, իրենց ընտանիքը միշտ պատրաստ է ծառայել նրանց¹⁴¹:

1697 թ. հուլիսի 20-ին եղբայրները տեղեկացնում են, որ Ջուդայից ստացած նամակի համաձայն իրենց եկեղեցին կործանած Ստեփանոս Վարդապետը դարձել է կաթողիկոս և կաթոլիկներին մեծ վտանգ է սպառնում...¹⁴²:

1697 թ. սեպտեմբերի 14-ին եղբայրներն իրենց հերթական նամակով գեկուցում են, որ Պոլսից հասած նավի միջոցով իմացան, որ Ստեփանոս Վարդապետը մի դոյակի մեջ ցկյանս բանտարկված է շահի հրամանով: Իսկ Հալեպի ճանապարհով իրենք լուր են ստացել, որ շահը արդեն հրաման է տվել վերաշինելու Ջուդայի կործանած եկեղեցին¹⁴³:

Շեհրիմանյան ընտանիքի անդամներն աստիճանաբար սկսում են նաև իրենց զավակներին Նոր Ջուդայից տեղափոխել և ուսման տալ Հռոմում՝ հիմնականում Ուրբանյան վարժարա-

¹⁴¹ SC Armeni, vol. 4, ff. 481-482, 485; vol. 5. ff. 530rv-531r, 788rv-789r.

¹⁴² SC Armeni, vol. 4, ff. 477r-478r.

¹⁴³ SC Armeni, vol. 4, f. 489r.

նում: Նազար և Շեհրիման եղբայրները 1697 թ. ապրիլի 1ին դիմում են կարողիսալներին՝ խնդրելով Ուրբանյան վարժարան ընդունել Յովհաննես Մկրտիչ անունով իրենց 15 տարեկան եղբորը, ասելով, որ այնտեղ արդեն կան իրենց ընտանիքից ոմանց երեխաները: Եղբայրները նույն թվականի հոկտեմբերի 12ին նորից են դիմում կարողիսալներին, առ այն, որ Հավատասփյուռնի դպրոցի տեսուչը չի ուզում պահել Չաքարիայի որդի Բարսեղ Շեհրիմանին: Իսկ տղայի Պարսկաստան վերադարձը կարող է մեծ հարված հասցնել կաթոլիկ հավատքին և իրենց տան հեղինակությանը: Իրենք պատրաստ են վճարելու նրա բոլոր ծախսերը: Մեկ այլ անթվակիր փաստաթղթում Բարսեղ Շեհրիմանի մասին ասվում է, որ նա քիչ կարողություններ ունի ուսման և կարգապահության մեջ, երկար ժամանակ հիվանդ է: Նմանապես ամուսնանալու գաղափարը նրան հանգիստ չի տալիս: Ուստի հարմար են գտնում նրան հանել Ուրբանյան վարժարանից և նրա տեղը վերցնել Վենետիկում գտնվող իր հորեղբորդուն¹⁴⁴:

Նամակը

Այս առաջաբանից հետո, որում մոտավորապես փորձեցինք նկարագրել հայ-լատին փոխհարաբերությունները Ջուղայում XVII դարի երկրորդ բառորդում, ամբողջությամբ բերում ենք վերը հիշատակված փաստաթուղթը, որն արդեն գալիս է լույս սփռելու լատին միսիոներների նամակներում չոշափված կամ լռության մատնված բազում հարցերի վրա.

Է

Սրբազան Պապին¹⁴⁵

«Յիսուսի Զրիստոսի նուաստ ծառայք Միքայել, Դավիթ եւ Մովսես վարդապետք եւ շնորհոքն Աստուծոյ եպիսկոպոսք ի

¹⁴⁴ Այս ամենի մասին տե՛ս SC Armeni, vol. 4, ff. 462, 495r-496r:

¹⁴⁵ Այս երկու բառը գրված է հավանաբար Պարոն Աղայի ձեռքով, որին հասցեագրված էր փաստաթուղթը և որն էլ իր հերթին այն հասցեագրել է Պապին՝ Ինոկենտիոս XII-ին (1691-1700 թթ.):

թագաւորանիստ քաղաքիս Իսպահանու, տեղապահք Սուրբ Ուխտիս Ամենափրկչի վանացս, յորոց ժամանեցի թուղթ սիրոյ եւ օրհնության, շնորհք առաքելական եւ աստուածային յոգնապարզն եւ բազմաբեղուն օրհնություն եւ նախախնամական գթություն ի վերայ օրհնեալ եւ աստուածապահ քաղաքի Վենտիկու եւ ի վերայ սիրելի հաւատարիմ եւ հարազատիդ մերոյ Պարոն Աղայիդ եւ որոց ընդ քեզ պատրաստ եղբարց եւ պարոնաց ողջոյն ի Զրիստոս մատուցի, զորոց անուանքն ոչ գիտելով մեր որով գրեանքն լիով: .

Շնորհք, սեր, խնդություն եւ խաղաղություն յԱստուծոյ բազմացի ի վերայ ձեր, ի տուէ եւ ի գիշերի, ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ ի յառնել, ի գնել յամենայն բանս եւ ի գործս ձեր. ամեն:

Եւ ընդ աստուածապարզել օրհնությանս եւ սիրալրական նամական ծանիր, սիրելիդ մեր Պարոն Աղայ, գրէ իմաստունն, թէ զայր հաւատարիմ գործ է գտանել, այսօր Աստուծով քո յառաջադիմությունդ այդր, որ առաջի հոգեւոր եւ մարմնաւոր առաջնորդաց ունիս, զոր միշտ լսեմք տեղս եւ փառք տամք յԱստուծոյ, վասն եւ մեզ հարկաւորեցաւ ծանուցանել սիրելոյդ մերում զկիրս մեր, զոր միշտ կու կրեմք աստ ի պատրոցեն, մանաւանդ ի պատրի Էլիուցն, որ միշտ մեր ներհակ գոլով եւ հակառակ կալով եւ բանս հայիոյության խօսելով, ոչ թէ առ մեզ, այլ կարգս եւ զկրօնս մեր եւ գրեթէ առ եօթն խորհուրդ սուրբ եկեղեցւոյս մեր. քանզի երբեմն ասէ, թէ պատարագն ձեր ոչ է կատարեալ, նմանապէս եւ այլ վեցեքին սրբազնությունքն, որ յեկեղեցականս կատարի, ամենն ընդունայն առնեն, վասն այսց պատճառաց զժողովուրդսն մեր գայթակղեցուցանեն այնչափ, մինչ զի յովմբ յուրացութիւնս դառնան, ժողովուրդսն արգելուն ի պահելոյ զպահս եւ անխտիր հրաման տան լուծանել զսահմանեալ պահսն, զոր ընկալեալ ունեմք ի սրբոց հարցն եւ ի լուսաւորչացն մերոց, նա եւ զով ոք մեք կու բանադրեմք, պատրի Էլիէն զմեր բանադրեալն կու ընդունէ եւ կու հաղորդէ, զոր ոչ է օրէն քահանայից այսչափ համարձակել: Մեք շնորհօքն Աստու-

ծոյ եպիսկոպոսք գոլով եւ այս եւ այն, իսկ պատրիքն քահանայք գոլով, զկատարելագործությունն, զոր մեք կատարելագործեմք, նոքա վերստին կատարելագործեն եւ հաղորդեն միշտ պախառակելով զմերն:

Այսօր ՂԸ[98] տարի է մեք տեղս եմք¹⁴⁶, մինչեւ ցայսօր ինչ պատրի, որ տեղս է հանդիպեալ, նա մեզ հետ եւ մեք Նորա հետ միշտ սեր եւ եղբայրություն եմք արարեալ մէկ մէկու հետ, պատրիքն մեր վանքս գալով¹⁴⁷ եւ մեք Նոցա վանքն գնալով միշտ անպակաս եւ անխարդախ սիրով եմք կացեալ առ միմեանս, զոր եւ ժողովուրդքն ամէն տեսանէին զսերն մեր առ միմեանս անվրդով եւ անգայթակղային: Իսկ այժմ Նարդեանս, քանի որ այս անկարգ եւ անխիղճ պատրի էլիես եկեալ է եւ ի մէջ մեր Նստեալ, մեր հետ խռովությունս անչափս եւ անտանելիս, մանաւանդ անասանելիս կ'առնէ եւ ժողովուրդքն տեսանելով զանուղղայ վարս Նորին, ամենեքեան յուսահատին եւ թերանան: Սոցա վանքն եւ բնակչությունն քաղաքին¹⁴⁸ մէջն է, զոր մինչեւ ցայսօր ինչ պատրի, որ եկեալ է այս քաղաքս, զամէնն քաղաքումս այն վանքին մէջն են կացեալ եւ ընդ մեզ սերս բազումս են ցուցեալ, իսկ սա, քանի մը իւրն նման առեալ էրեկ մեր մէջն Նստաւ¹⁴⁹, այնչափ յուսահատությունս եցոյց մեզ եւ ժողովուրդոցն, որ մինչեւ արգ արար մեր կաթողիկոսն¹⁵⁰ եւ զսոսա դուրս արար¹⁵¹: Իսկ

¹⁴⁶ Նկատի ունեն Շահ Աբբասի կողմից հայ բնակչության բռնագաղթը Պարսկաստան և Նոր Զուղա, սակայն այն կլորացնելով հաշվում են 1600 թվականից, փոխանակ 1604-ից:

¹⁴⁷ Իսկապէս բազում դեպքեր են հայտնի, երբ կաթողիկ միսիոներներին թույլատրվեց քարոզելու հայկական եկեղեցիներում, ընդհուպ մինչև էջմիածնում:

¹⁴⁸ Իմա՝ Սպահանում:

¹⁴⁹ Նոր Զուղայում վանք հիմնելու բազում քայլեր արեց Ռաֆայել ոյու Մանը, ունենալով Նան 2ահի բարեհաճությունը, սակայն միշտ անհաջող, քանի որ այն միշտ բախվեց հայ հոգևորականության աշխույժ դիմադրությանը (այս մասին մանրամասն տե՛ս F. RICHARD. *Rafaul du Mans*, pp. 62-68):

¹⁵⁰ Նկատի ունեն Նոր Զուղայի առաջնորդ Ստեփանոս Զուղայեցի արքեպիսկոպոսին, որը չնայած օծվեց կաթողիկոս, սակայն համարվելով հակաթոռ

յետ նահատակելուն սրբազան կաթողիկոսին մերոյ տեառն Ստեփաննոսի¹⁵², զոր վասն օրինացս Զրիստոսի Աստուծոյ մերոյ նահատակեցին, այլուի եկեր է ի Զուղա նստեալ, մեր մեջն թօփ եւ թուանկ ձգելով եւ այլ առաւել անկարգութիւնս առնէ, որպէս յառաջ քան զարտաքսելն առնէր: Այժմ զո՞րն ասացից, կամ զո՞րն գրեցից, քանզի ոչ լինի թէ ընդ գրով արկանել զարարք սոցին, ապա կարճառօտ այսպէս իմա՛ Պարոն Աղայ, որ այսչափ ժամանակ է չէ եղած, թէ տեղս պատրի տաճկանայ, կամ յուրացութիւն գնալ], այս քանի տարումս տեղս անուղղայ վարուց սոցին, որ շատ համարձակեցան ի վարս անուղղայս, զոր ոչ է արժան ընդ գրով արկանել, մինչ զի Բ[2] պատրի գնացին զԵրիստոս ուրացան եւ տաճկացան, անուն միոյն պատրի Մանուէլ¹⁵³ եւ երկրորդին պատրի Անդոնի¹⁵⁴, թէ որչափ ժողովուրդքն յու-

ջի հիշատակվում հայ կաթողիկոսների կանոնական ցանկերում: Անկախ դրանից ջուղայեցիները իրենց գրած համարյա բոլոր ձեռագրերում նրան համարում են կաթողիկոս: Այդպիսին է կոչում նրան նաև իր աշակերտներից հետագա հայոց կաթողիկոս Աղեքսանդր Զուղայեցին (Ստեփանոսի մասին տե՛ս Վ. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ. «Ստեփանոս կաթողիկոս» խիստ շահեկան ուսումնասիրությունը):

¹⁵¹ Այս դեպքերի մասին տե՛ս վերևում:

¹⁵² Ակնարկը Ստեփանոս Զուղայեցու մահվան մասին է (տե՛ս Վ. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., հմմտ. V. S. GHOUGASSIAN. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1998, pp. 107-109, 111-113, 115-121, 143-145 և այլն):

¹⁵³ Խոսքը փաստաթղթերում Manuel կամ Emmanuel անունով պորտուգալացի ավգուստինյան միսիոների մասին է, որ մահմեդականացել էր դեռևս 1691 թ.: Այս մասին Սպահանից Հավատասփյուռ Ժողովին մի շարք նամակներով գեղուցել էին Բաղդատի եպիսկոպոս Լ. Մ. Պիդոն (1691, 1692 թ.), Նախիջևանի դոմինիկյան հայերից Հիացինտ Դավիթ Ավանիսենցը (1692, 1693 թթ.), (տե՛ս CARLOS ALONSO. El convento agustiniano de Ispahan durante el perèodo 1690-1702,- Archivo Agustiniiano, 1983, Vol. LXVII, Núm. 185, pp. 145-147):

¹⁵⁴ Խոսքը ազգությամբ պորտուգալացի Antonio de Jesus-ի դավանափոխության մասին է, որը կրոնափոխվելով կոչվեց Ալի Դուլի Զադիդ ուլ-խալա՛մ: Այս մասին Հավատասփյուռ Ժողովի բարտուղար Կառլո Ֆաբրոնիին 1697 թ. սեպտեմբերի 12-ին գեկուցող բոկոտն կարմելիտական հայրերից

սահաւտեցան վասն ուրացութեան սոցա, քանզի թէ ոմանք ի հայոց տաճկանան՝ վասն անճարակութեան եւ անչափ նեղութենէն եւ կամ պակասութենէ կու լինի, իսկ պատրիկքն յամենայնէ ազատ եւ փառաւոր գոլով, ոչ ինչ կողմանէ պակասութիւն չունելով ուրանան:

Դարձեալ զայս եւս իմա Պարոն Աղայ], որ տեղս, թէ քաղաքումս եւ թէ սարումս շնորհօքն Աստուծոյ Ճ[100] գեող գոյ ի քրիստոնէից: Սոքա ամենն օրինօք կու խնամենան որպէս եւ քեզ քաջ յայտ է, թէ ազգականութեան, թէ կնքահայրութեան եւ խնամութեան եւ թէ ոմանք յանդգինս եւ չհաս տանէն, մեք զնոսա քանիւ կ'առնեմք եւ յեկեղեցւոյ կու արտաքսեմք, մինչ որ քազումք թողեր են զչհաս տարած կինս, ապա թէ զնոսա արծակեր եմք: Մեք աղօթիւք Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ տեառն Գրիգորի այսպիսի նեղութեան միջի գոլով ջանամք պահել զկարգ եւ զկրօնս մեր:

Իսկ պատրի Էլիէն փոխանակ մեզ օգնական լինելոյն, ի Զուլայու մեջն եւ ի մերոց ժողովրդեանց, անչափ ապստամբեցոյ[ց] եւ զըզվեցոյց ի մեզանէ, որ ռուսխաթ¹⁵⁵ ետ չհաս առնել, թէ յիմանաս զկերպ չհասին, այս էր, որ եղբօր թոռն ետ եղբօր որդւոյ, որ լինի ազգականութեան Գ[3] պորտ եւ յորժամ ընդդի-

Basilio de S. Carlos-ը նկարագրելով «հերձուածող հայերի» վրա դավանափոխութեան թողած տպավորութիւնը, չդիմանալով բացականչում է. «O che scandalo»: (նամակը տե՛ս SC Mesopotamia, Persia, vol. 2, ff. 196–197, CARLOS ALONSO. նշվ. աշխ., էջ. 171), հմմտ. [CHICK H.]. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries. Vol. I, London, 1939, p. 486: Լատին փաստաթղթերի հիման վրա, Սպահանում կաթոլիկ միսիոներների դավանափոխութեան այս փաստը, հատուկ քննութեան նյութ դարձրեց վերջերս ֆրանսիացի արևելագետ Ֆրենսիս Ռիշարդը, տե՛ս F. RICHARD. Augustin portugais renégat apologiste de l'islam chiite au début du XVIIIe siècle, - "Moyen Orient et Océan Indien", I, Paris, 1984, pp. 73–85.

¹⁵⁵ Ռուսխաթ (ռուխսաթ)-թուլտվություն:

մացաք, ասաց թե ես ...¹⁵⁶ Էն այսպես հրաման ունիմ¹⁵⁷ եւ զոր ինչ անկարգ բան որ առնէ, յերբ մեք ներհակեմք, միշտ նորա պատասխանին այս է, թէ ...Էն հրաման ունիմ: Յիմա տես Պարոն Աղայն], մեք զայս քեզ կարճառօտ գրեցաք եւ իսկորեմք ի բո բարեպաշտութենէդ, որ զգրեալս մեր լիով տեղդ եւ յամենայն տեղիս ծանուցանես հոգեւոր եւ մարմնաւոր առաջնորդացն, ինի թէ մինչեւ ի ... Էս հասուցանես զգրեալս եւ ի նոցանէն պատասխանին առնուս եւ շուտով ի մեզ ուղարկես, որ մեր նեղութիւնն օր աւուր տեղս շատանում է այս պատրուցս, զրա՛ թող գպատրի Էլիէն եւ զընկերսն իւր, այ որիշ պատրիք գոն աստ, ամենեւին նեղութիւնս ոչ ունեմք ի նոցանէ, քանզի իւրեանց կարգին են եւ մեր ժողովորդեան հետ բան չունին: Իսկ այս պատրի Էլիէս եւ քանի մը ընկերք եւ նման իւր, այսպես զսահմանադրութիւնս սուրբ եկեղեցւոյս մերոյ պախարակեն եւ ծիծաղելիս քարոզեն. երբեմն հերետիկոս եւ երբեմն հերձուածող զմեզ եւ զազգն մեր համբաւեն, այսքան ժամանակ է տեղս պատրի կու նստի, ո՞ր պատրի մէկ անհաւատ քարոզեաց եւ կամ զլոյս Աստուած գիտութեան էած եւ կամ մկրտեալ դրոշմեաց եւ կամ քրիստոնեայ անուանեաց, ոչ տեսած ենք եւ ոչ լսած, ճշմարիտ է, որ Յնդուստանայ պատրոցէն լսած ենք, թէ զբազումս կը մկրտեն, ապա տեղս ամենեւին եղած չէ, մեք եւ մերայինքս միշտ

¹⁵⁶ Այս և ստորև եղած բազմակետերը փաստաթղթի հեղինակներինն են, բացառությամբ [...] փակագծերի մեջ եղած մեր միջամտություններից:

¹⁵⁷ Եվ իսկապես, Եղիա Եպիսկոպոսը ուներ այդպիսի հրաման: Այսպես, Հավատասփյուռ ժողովի կողմից Սպահան մեկնող Ֆրանսուա Պիկեին դեռևս 1683 թ. հոկտեմբերի 15-ին տրված կարգադրության մեջ ասվում էր, որ կարմեյիտական Հայր Եղիան ներկայացրեց այն օգուտները, որ ընդունում է կաթոլիկ Սահրատ ընտանիքից, որ նոր են դարձի եկել և քանի որ դժվարությունների մեջ են՝ Պապը հրաման է տալիս ձեզ երկու աստիճանի ամուսնություններ կատարելու իրար մեջ, զորացնելու համար իրենց տունն ընդդեմ կաթոլիկների թշնամիների: Նույն այս իշխանությունը կարող ես փոխանցել նաև Բարսեղ [Էրզրումցի] վարդապետին, որին շատ առիթներ կներկայանան այն գործադրելու: (SOCG, vol. 495a, f. 244; հմմտ. նաև Acta, 1686 marzo 4, vol. 56, f. 55, n. 25):

տեղոյս պատրոցս կասեմք, թէ մեզ ինչ պետք է ձեր տեղս լինելն, մեք շնորհօքն Աստուծոյ քրիստոնեայք եմք, ունիմք զկարգ քահանայութեան լիով եւ անթերի եւ ոչ եմք կարօտ ձեզ, այլ արժան է ձեզ գնալ առ այն այնոսիկ, որք ոչ կարդան զանուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի [երկու բառ մաշված է] [...] Աստուած եւ ոչ գիտեն զէ[7] խորհուրդ սուրբ եկեղեցւոյ եւ զճշմարիտ դաւանութիւնն աստուածապաշտութեան, որ ի նի[...] այն [կես տող մաշված՝ չի ընթերցվում] [...]ոյնսն որ ի կարգին:

Այսպէս ոչ գնան առ հեթանոսսն, այլ ջանան խախտել եւ աւերել մանաւանդ թէ գայթակղեցուցանել զտառապեալ ազգն մեր: Պարոն Աղայ], գայս խնդրեմք ի քէն, որ տեղոյդ մեծամեծացն հարցումն առնես, թէ մեկ հայոց եպիսկոպոս կամ վարդապետ, կամ քահանայ գայ ձեր մէջն, առանց ձեր մասլահաթին, եկեղեցի շինէ եւ զձեր ժողովուրդքն յափշտակէ ի ձէնջ եւ զձեր մկրտեալն կրկին մկրտէ եւ զձեր մեռեալն ինքն թաղէ եւ զձեր բանադրեալն արծակէ եւ չհասի հրաման տայ, ձեզ դիւրութիւն կու թուի եւ դաբուլ կ'անէք. յերբ պատասխանեն թէ այո՛, ապա թէ մեք այլ կարեմք սոցա անիրաւ արարմանցն տանել. գիտեմք, որ անկարելի է, թէ դաբուլ անեն, վասնորոյ խնդրեմք, որ մեզ այլ մեկ ճար տեսնուն եւ սոցա ֆիքրն անեն, որ մեր միջին գայթակղութիւնն բառնուի եւ սերն հաստատի:

Դարձեալ Պարոն Աղայ] եւ թէ կամիցիս գիտել թէ զի՞նչ եղել պատճառ, որ գայս գրեացաք քեզ, այս է, որ այսօր մէկ ամիս է, որ զմեր մկրտեալն եւ զգորշմեալն պատրիքն տարան յայտնի յետ մկրտեցին եւ զմեր մկրտեալն ընդունայն համարեցին եւ մեք մահգար արարաք, թէ տամք դիւանի ձեռն, այլուի երկիւղ կրեցաք, թէ չլինի յուրացութիւն դառնան, այս մէկ ամսուս մեր Բ[2] մեռեալ մեզանից բարշել են եւ իւրեանքն թաղել, վասնորոյ եւ մեր յամենայն կողմանէ անճար մնացեալ, քեզ՝ սիրելոյդ մերում գրեցաք եւ քեզ վերայ հարկ եւ ապաշխարանս դրաք, որ այս գրոյս քանի մը սաւատն¹⁵⁸ վեր առնուս եւ ամէն երեւելի

¹⁵⁸ Սաւատ - պատճեն:

Եպիսկոպոսաց եւ աստուածասէր իշխանաց ուղարկես. թէ ձեռն տայ պիտի ... այլ գրես եւ պատասխանին թռչնոց թելօք մեր հասուցանես, որ մեք այլ դոցա դատն եւ դատաստանն այլ յիմանամք եւ զօգուտն մեր խորհեմք:

Այլ զի՞նչ գրեսցուք Պարոն պիտի, որ այս գրոյս բեջիթ¹⁵⁹ կենաս եւ մեծամեծաց ցոյց տաս, որ մեք միշտ օրինող լինիմք քեզ, որ եւ Զրիստոս Աստուած յոյսն բնաւից օրինեսցէ զքեզ հոգով եւ մարմնով. Ամեն:

Գրեցաւ ի թուին ՌՃԽԷ [1698] հոգտեմբերի ԺԳ[13]:

/

¹⁵⁹ Բեջիթ - բեջ՝ կռակ, թիկունք բառից, այսինքն՝ թիկունք կանգնես, պաշտպան կանգնես (տե՛ս ՂԱԶԱՐՅԱՆ Ռ., ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Զ., Միջին հայերենի բառարան, Զտ. Ա, Երևան, 1987, էջ 123):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԷԹԻՅԵՆ ԿԱԿԱՇ ԴԸ ԶԱԼՈՆԿԵՄԵՆԻԻ 1602 Թ.
ՁԵՌՆԱՐԿԱԾ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՇԱՐԱԴՐԿԱԾ ԳԵՈՐԳ
ԹԵԿՏԱՆԴԵՐ ՅԱԲԵԼԻ ԿՈՂՄԻՑ¹⁶⁰

Նոյեմբերի 18-ին Թավրիզից ... մեկնելով, Արքան իր հետ տարավ իր հարյուր բսան հազարանոց բանակը և իր բոլոր կանանց, որոնց իրականում չէի տեսել, սակայն ինչպես ինձ ասել էին՝ հինգ հարյուրն էին: Նրան ուղեկցում էին երկու որդիները՝ մեկը տասնյոթ տարեկան՝ Սոֆի Միրզա անունով, և կրտսերը՝ Սուլթան Մահմեդը՝ ընդամենը յոթ տարեկան:...

Մեր ճանապարհին հանդիպած բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը շտապում էին ենթարկվել պարսիկներին: Ես անձամբ մասնակցեցի Մարանդի, Մեդիայի, Նախիջևանի կամ Ջուլֆայի անձնատուր լինելուն Հայաստանում, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ քաղաքների՝ որոնք բոլորն էլ հանձնվեցին առանց դիմադրության: Երբ արքան անցնում էր որևէ քաղաքի կամ գյուղի միջով, ողջ բնակչությունը ամեն կողմից վազելով հավաքվում ու շրջան էին կազմում: Տղամարդիկ, կանայք և երեխաներն իրենց սովորույթի համաձայն ձեռք-ձեռքի տված շուրջապար էին բռնում՝ երգելով ու ցատկոտելով: Շուրջապարի կենտրոնում թմբուկներով երկու-երեք տղամարդիկ կային, որոնք շատ յուրօրինակ, ձևով էին նվագում: Այդ գործիքները շատ նման են մաղերի, նրանք մի կողմից պատված են կաշվով և զարդարված են չորս գառնուկների մորթիներով: Ժողովրդական այս հանդիսությունը արքային հաճոյանալու նպատակով էր արվում՝ նրա գալուստը ողջունելու ուրախության քրքիջներով ու երգերով: Հայաստան գա-

¹⁶⁰ Iter Persicum ou Description du voyage en Perse entrepris en 1602 par Etienne Kakasch de Zalonkemeny, envoyé comme ambassadeur par l'empereur Rodolphe II, à la cour du grand-duc de Moscovie et à celle de Châh Abbas, roi de Perse. Relation rédigée en allemand et présentée à l'empereur par GEORGES TECTANDER von der Jabel. Traduction publiée et annotée par Charles Schefer; Paris, E. Leroux, 1877, pp. 50-52.

լուց հետո իրադարձությունները նույնքան երջանիկ ընթացք ստացան: Արքան ոչ մի դիմադրության չհանդիպեց: Ջուլֆայում՝ ամուր քաղաք, որ բացառապես քրիստոնյա հայերով է բնակեցված՝ ընդունելությունը շատ ջերմ էր: Արքային պատվելու համար հրավառություններ արվեցին: Տները, որոնք այս երկրամասում կտուրներ չունեին և զարդարված էին պատշգամբներով՝ ծածկվեցին ավելի քան հիսուն հազար լամպարներով, որոնք ողջ գիշեր վառվում էին:

Գիրք III

Որտեղ պատմվում է հայերի գերության և արտագաղթի մասին և այն մասին, թե ինչպիսի աշխատանքներ են ծավալվել Ավգուստինյան ս. Հայրերի կողմից՝ նրանց հռոմեական եկեղեցուն հնազանդեցնելու համար:

Գլուխ I

Որտեղ պատմվում է, թե ովքեր են հայերը և թե որքան են տուժել նրանք այդ պատերազմի ընթացքում

Այստեղ նպատակահարմար է խոսել հայերի տանջանքների մասին, որ նրանք կրեցին Պարսկաստանի թագավորի և Մեծ Սուլթանի միջև տեղի ունեցած պատերազմի հետևանքով, ինչպես նաև նրանց բռնագաղթի մասին: Սա կարևոր է այն իմաստով, որ բոլորին պարզ դառնա, թե ինչպիսի դժբախտություններ են ընկել այս տանջված ու հալածված խեղճ ազգի գլխին: Ես սա ասում եմ այն մտքով, որ կլինեն մարդիկ, որոնք կարդալով իմ այս գրածը, երևի կխղճահարվեն ու կմտածեն օգնության ձեռք մեկնել կամ սփոփանքի միջոց գտնել այդ ժողովրդի ցավը թեթևացնելու համար, կամ էլ գոնե Աստծո ողորմածությանը դիմել, որպեսզի նա այդ ազգի մարդկանց տա ինչպես ժամանակավոր կորով, այնպես էլ Երկնայինի նկատմամբ հոգևոր հույս ու հավատ, որոնք ներկայումս բացակայում են նրանց մոտ, սակայն նրանք դրա կարիքը մեծապես զգում են: Ես նաև հուսով եմ, որ եկեղեցու բազմաթիվ բարձրաստիճան հոգևորականներ ժամանակ ու միջոցներ կգտնեն նման միջոցառում

¹⁶¹ A. de Gouvea. Relation des guerres et victoires obtenues par le roy de perse Cha Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Ahmet son fils. Rouen, 1646, pp. 341-362.

ձեռնարկելու համար՝ համոզված եմ, քանի որ Եսայի մարգարեն 18-րդ գլխում այսպես է ասում. «զի երթիցեն հրեշտակք երագունք յազգ հպարտացեալ, յազգ օտար և ի չար. զի ոչ եւս ոք իցէ քան զնա անդր, յազգ անյոյս և ի կոխեալ» (Եսայի, ԺԸ, 2-3): Ավետարանի այն քահանաները, որոնց մասին խոսում ենք, հրեշտակներ են երկրի վրա, և մարգարեն նրանց հետ է խոսում, ուստի և դժվար չէ հասկանալ, որ նրանք Սուրբ Հոգու կողմից են ուղարկված: Եվ մենք այստեղ գործ ունենք այնպիսի մի ազգի հետ, որն ապրում է իր հնագույն հողի վրա, իր իսկ տան մեջ, ու ահա հենց այնտեղից է, որ նա բռնի ուժով ու հարկադրաբար տեղահան է արվում Պարսկաստանի թագավորի կողմից, ինչպես նաև նրանց կողմից, ովքեր նրանց շարունակաբար հալածել են այնպիսի մեծ բավականությամբ ու այնպիսի կատաղությամբ, որ նրանք ստիպված են եղել և այսօր էլ ստիպված են հեռանալ այն վայրերից, որտեղ իրենք ծնվել ու մեծացել են, լքել այն եկեղեցիները, որտեղ իրենց նախնիներն են թաղված, տները, որոնք իրենց իսկ ձեռքերով են կառուցված, իրենց ձեռքով տնկված կանաչապատ այգիները, պապերից ստացած ժառանգությունը, մի խոսքով այն ամենն, ինչ նրանց ուրախություն է պատճառում և հաճելի հիշատակներ է արթնացնում: Եվ այս բոլորից հրաժարվելու համար, ընդհամենը երկու օր ժամանակ է տրվում: Եվ եթե մենք փնտրում ենք բզկտված ու չափից ավելի չարչարված մի ազգ, ահա նա, այդ ազգը, որը երբ դեռ թուրքերի վասալն էր, նրան վճարում էր բոլոր տեսակի հարկերը, ավելին, պատերազմի ժամանակ տալիս էր իր զավակներին (այդպես էր կարգը): Գտնվելով Պարսկաստանի թագավորի իշխանության տակ, ոչ մի տեսակի ապահովության մասին խոսք չիսել չէր կարող, եթե անշուշտ Աստծո կողմից որևէ օգնություն չէր ստանում: Եթե թեկուզ հնարավոր լինի հօգուտ այս խեղճ ու թշվառ ազգի միջամտել այդ ահարկու ու դաժան ժողովուրդների մոտ, այնուամենայնիվ դրա իրագործումը դժվարությունների հետ է կապված, քանի որ այդ ազգն իր մի կողմում ունի թուրքին, իսկ մյուս կողմում՝ պարսիկին, կան նաև

թաթարներ ու արաբներ որոնց կողոպուտներն ու հափշտակումները տևական բնույթ են կրում: Իսկ Նրանց (հայերի) մոտ գնալու համար հարկավոր է անցնել այդ ազգերի միջով: Ուստի պետք է իմանալ, թե Նրանցից ո՞ր մեկն է առավել դաժանը (չնայած բոլորն էլ այդպիսին են): Սակայն ամենադաժանները Նրանք են, ովքեր Նրանց հանդեպ բարեհամբույր վերաբերմունք ցույց տալով, հետապնում են մի գլխավոր նպատակ՝ Նրանց ներգրավել իրենց աղանդի մեջ: Դեռ ավելին, մարգարեն Նրանց ասում է, որ դա Expectantem et conculcatam (աչքի ընկած ու ոտնահարված) ազգ է: Եթե Նույնիսկ թշվառ մարդը մի փոքր հույսով է ապրում, այս խեղճ ժողովուրդը այդ փոքր հույսն էլ չունի: Նրանց համար լավատեսական հույսն այնքան հեռու է, որ դրա մասին Նույնիսկ չեն էլ ուզում մտածել: Նրանք իրենց հույսը դնում են միայն որևէ քրիստոնյա թագավորի վրա, որը կգա և մահմեդականներին կպատժի: Նրանց այդպես է պատգամել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, որին «հայերի հայր» են անվանել: Եվ որպեսզի ցույց տամ, թե հայը որքան է արհամարհված և ոտնահարված, պետք է նաև ավելացնեմ, որ մահմեդականները գոհանում են Նրանց լոկ «հայ» անվանելով, բայց դա անում են արհամարհանքով, հաշվի չառնելով այն իրողությունը, որ դա իսկապես Նրանց ազգի անվանումն է: Նրանք (մահմեդականները) ավելի շահագրգռված են հավատափոխ անել մի օտարի, քան հային, որովհետև օտարներին հավատափոխ անելը բավական դժվար է, իսկ հային մահմեդական դարձնելը իրենց համար այդքան էլ հետաքրքիր չէ: Թե գետերի հուններից դուրս գալը որքան է վնաս հասցրել այդ երկրին, դա հեշտ է պատկերացնել Նրանց, ովքեր գիտեն, թե Հայաստանի համար ի՞նչ նշանակություն ունի թուրքերի ու պարսիկների միջև գտնվելը, քանի որ այդ երկու երկրների արբաների ընդհարումների վայրը սովորաբար Մեծ Հայքն է եղել: Եվ քանզի խոշոր մարտերը տեղի են ունեցել այս երկրում և այս երկրի համար, ուստի դժվար չէ պատկերացնել, թե քանի՜ քանի անգամներ է ավերվել այն, իսկ վերջին անգամ

այդ նույն բախտին է արժանացել Պարկաստանի թագավորի կողմից:

Վերադառնալով մեր պատմությանը, պետք է ասենք, որ Հայաստանը երկու բաժանում ունի՝ Մեծ և Փոքր: Մի կողմ թողնելով Փոքրը, որի մասին տվյալ պարագայում ոչինչ չունենք ասելու, կպատմենք Մեծի մասին: Որոշ աղբյուրների համաձայն նա իր անունը վերցրել է Արմենուս բառից (Յասոնի բարեկամը): Պարսկերեն նրան ասում են Արարատ: Լորենս Անանիացին, ժան Բոտերոն, Անտուան դը Յերերան Հայաստան նահանգին տալիս են Թուրքոմանիա անունը, չնայած ողջ Ասիայում ոչ մի նահանգ չեն գտնի, որ այդպես կոչվի, եվ չնայած այնտեղ դեռևս որոշ թվով թուրքոմաններ կան: ...

Այդ ամբողջ նահանգը նվաճվեց Մեդիայի հետ միաժամանակ: Այդ ժամանակ Պարսկաստանում թագավորում էր Մեհմեդ Խուդաբանդան (Colabanda), ներկայումս իշխող Շահ Աբբասի հայրը: Այս ժողովուրդը անընդհատ հալածանքների ու տանջանքների է ենթարկվել այդ երկրներում (Թուրքիա և Պարսկաստան) իշխող տերերի՝ մեկը մյուսին փոխարինելու ու նրանց միջև տեղի ունեցող պատերազմների պատճառով: Թուրքերն իրենց դաժանությամբ մեծապես ավելացրել էին գանձվող հարկերը, որի պատճառով էլ հայերը նախընտրում էին ավելի մեղմ իշխանություն վարող պարսիկների ազդեցության ներքո գտնվելը: Սակայն այդ խեղճերին շատ քիչ է պատահել իրենց ցանկությունն իրականացած տեսնել: Ընդհակառակը հաճախ է պատահել, որ փոխանակ լավանալու, նրանց վիճակն ավելի է վատացել, և այդ մարդիկ մշտապես նվաճված են եղել ու գերեվարված:

Հագիվ հայերը մի քիչ շունչ էին քաշում պատերազմներից ու սկսում վերականգնել թուրքերի կողմից ավերված իրենց բաղաձայններն ու տները, երբ Պարսկաստանի թագավորի խելքին փչում էր վերստին ձեռք բերել իր նախնիների կորցրածը: Եվ քանի որ կորուստների հիմնական մասը գտնվում էր Հայաստանում, ուստի և Մեդիան իր մայրաքաղաք Թավրիզով (Tanaïs)

գրավելուց անմիջապես հետո նա ձեռնարկեց հաջորդ արշավանքը: Եւ չնայած հանձնվող քաղաքներն ավերելու ու կողոպուտն արգիլելու մասին հրամանի առկայությանը, ինչպես պատահել է Ջուլֆայում (Yulfai), որտեղ բնակիչներն այնտեղ ապրող շատ քիչ թվով թուրքերին սպանել ու մարմինների մնացորդները ցցերի վրա խրելով գնացել էին թագավորին դիմավորելու, այստեղ, սակայն, չկարողացան նույն ձևով վարվել, ինչպես Ջուլֆայում կամ անկարողության պատճառով, կամ այնտեղ գտնվող թուրքական գումարտակի ներկայությունից վախեցած, կամ էլ պարզապես չցանկանալով նույնանման արի կամեցողությունն ցուցաբերել թագավորի հանդեպ, ինչպես դա արվել է Ջուլֆայում, ուստի և դա շարժեց նրա (թագավորի) գայրույթը և բանակի կողմից իրագործվեցին այնպիսի ավերածություններ, դաժանություններ ու կոտորածներ, որ այս նահանգի խեղճ բնակիչները զրկվեցին իրենց ողջ ունեցվածքից: Աջքի ընկնող և մարդաշատ քսան քաղաքներ անմարդկայնորեն ամբողջովին կողոպտվեցին, չհաշված այն փոքր քաղաքներն ու գյուղերը, որտեղ ևս մեծ թվով բնակչություն կար: Միայն Երևանի տարածքի վրա ապրում էր հազար հինգ հարյուր մարդ, իսկ մնացածներում՝ չորս կամ հինգ հարյուր բնակիչ: Գլխավոր քաղաքներն էին Երևանը (Eruan), Նախիջևանը (Nachivan), Շարուրը (Charur) և Ագուլիսը (Glis):

Այս քաղաքները կողոպտվեցին ու ավերվեցին, եկեղեցիները սրբապղծվեցին և վերածվեցին ախոռների, սրբապատկերները տեղերից հանվեցին ու կրակի մատնվեցին, Et sanctum carum conculcatum (հոգևոր անգնահատելի սրբությունների ոտնահարում): Սրբություններն արժանանում էին վատթարագույն վերաբերմունքի: Մահմեդականը Սուրբ Նշխարը ձեռքին ու ձին հեծած, վազում ու բարձրաձայն զոչում էր՝ ահավասիկ քրիստոնյաների Աստվածը: Այստեղից ինձ համար պարզ է դառնում, որ մեր Տերը արդար մարդկանց հետ բանտ չի մտնում, ինչպես նա արեց Հովսեփի դեպքում, այլ նաև մեծ մեղքեր գործած հայերի հետ: Ես այսպես եմ մտածում, ո-

րովհետև նկատել եմ, որ վերջիններս ավելի քիչ են ազդվում իրենց հասցված կրոնական վիրավորանքներից, քան անձնական բնույթի վիրավորանքներից:

Ուստի և մի կողմ թողնելով այն բոլոր վիրավորանքները, որոնք հասցվեցին եկեղեցիներին ու այլ սրբությունների և խոստելով յուրաքանչյուր անհատին հասցված վնասների մասին, մենք պետք է խոստովանենք, որ շատ երկար ժամանակ տևած կողոպտուներն այդ խեղճերին զրկեցին նույնիսկ իրենց մարմինները ծածկող հագուստներից: Թալանչիները նրանց վրա թողնում էին միայն այն՝ ինչ անարժեք էր համարվում: Այդ խեղճերը ոչինչ չէին կարող թաքցնել, քանի որ սուրը ձեռքներին նրանք սպառնում էին դաժանորեն սպանել խեղճ կանանց, եթե վերջիններս չխոստովանեին իրենց թաքցրած արժեքների տեղերը: Նույն ձևով էին վարվում նաև գյուղերում: Հարյուրից ոչ պակաս խմբերով նրանք գնում էին գյուղերը կողոպտելու և անասելի վնասներ էին հասցնում խեղճ ու թշվառ ժողովրդին:

Ամեն ինչ կողոպտելուց հետո նրանք ստրկացնում էին ինչպես արական, այնպես էլ իգական սեռի երեխաներին՝ կամ նրանց ծառայեցնելու համար, կամ էլ վաճառելու նպատակով: Սրանից հետո հերթը հասնում էր երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին, որոնց գերեվարում էին ու վայրենաբար իրենց զգայարանների պահանջը ագահորեն բավարարելուց հետո կա՛մ վաճառում էին, կա՛մ տանում հանրատները, որտեղ նրանց միջոցով փող էին վաստակում: Նման ձևով ստրկացած կանանց ու աղջիկների թիվը, ըստ որոշ վկայությունների, հարյուր հազարից ավելի էր: Եւ իսկապես, եթե նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր բնակավայրից առնվազն տասը հոգի են վերցնում (և սա նվազագույնն էր), այդ թիվն անպայման ապահովված կլիներ, քանի որ այս նահանգում քաղաքները, գյուղաքաղաքներն ու գյուղերը մեծ թիվ էին կազմում: Սա սրտաճմլիկ մի տեսարան է, որը կարող է հուզել ամենաբարսիկոտ մարդուն անգամ, երբ նա տեսնի, թե ինչպես չորս գինվոր մտնում են տուն, ամբողջ ունեցվածքը թալանելուց հետո իրար մեջ բաժանում են երեխաներին,

երիտասարդ աղջիկներին ու կանանց, որոնք իրենց գեղեցկությամբ ու վսեմ կեցվածքով կարող են հմայել յուրաքանչյուրին: Արդարև, այդ ազգին պատկանող կանանց մեծամասնությունը շատ գեղեցիկ է: Մայրերը փաթաթվում էին իրենց զավակներին, իսկ այս վերջիններն իրենց մայրերին և նրանց ճիչերն ու աղաղակերը կսկիծ էին առաջացնում բոլորի սրտերում: Եվ իզուր չէ, որ մարգարեն ասում է. "Non parceret oculus eorum" (չեն հավատում իրենց աչքերին): Եվ երբ զինվորները քաղաքներին մոտ գտնվող գյուղերում ամեն ինչ պղծելուց, թալանելուց ու գերեվարելուց հետո հեռանում էին, նույն վայրերն էին ժամանում ծառաները, որոնք առավել ազահությամբ հարծակվում էին իրենց տերերից մնացած ինչք ու կայքի վրա, այն աստիճան, որ ոչ միայն բռնաբարում էին այնտեղ մնացած փոքրաթիվ կանանց, այլ նաև նրանց վրայից հանում վերջին ցնցոտիները: Այդ հալածանքներին հաջորդում էր ուրիշը: Թագավորը չկարողանալով գրավել գլխավոր քաղաքները, դրանք երկար ժամանակ պաշարման մեջ էր պահում, և դեռ հարկավոր էր դրանց շուրջը խրամատներ ու բարձր հողաթմբեր պատրաստել ... Երևանի պաշարման համար պետք եկավ տասներկու հազար և դեռ ավելի աշխատող, այդ խեղճ թշվառականները չկարողացան բավարարել թագավորի պահանջները, սովից, ցրտից ու ռմբակոծությունից ամեն օր նրանցից շատերը մահանում էին: Երբ թուրքերը գալիս էին աշխատանքները խանգարելու, ամենից շատ սպանվում էին այդ անզեն ու իրենց աշխատանքով զբաղված մարդիկ: Եվ եթե կարողանում էին խուսափել թուրքի զայրույթից, ապա նրանց մահվան պատճառը դառնում էին սովն ու առատ ձյան պատճառով վրա հասած ցուրտը: Մահացողներին հաջորդում էին ուրիշները և, դա դարձավ մեծաթիվ զոհերի պատճառ: Մոտակա գյուղերում այլևս տղամարդ չմնաց, քանի որ առաջին հավաքագրումից հետո՝ երկրորդ հավաքագրմանը շատ քիչ մարդիկ էին մնացել: Մնացածները վախից հեռացել էին այլ վայրեր:

Գլուխ 2

**Թե ինչպես թագավորը դատարկեց ամբողջ Հայաստան
Նահանգը, և թե ինչպիսի տանջանքների ենթարկվեցին այդ
խեղճ մարդիկ արտագաղթի ժամանակ:**

1604 թ. մայիս ամսին, թագավորը տեղեկություն է ստանում, որ Սինան (Sinam) փաշան, կամ այսպես ասած Ջղալան (Cigala) հասել է Էրզրում, կամ Ասորեստան և որ իր հետ բերում է մի մեծ բանակ, վերագրավելու համար այն ամենը, ինչ հնարավոր էր վերցնել և միաժամանակ, վրեժ լուծելու այն բոլոր Նախատինքների համար, որ թուրքը ստացել էր: Թագավորը որոշեց անցնել Արաքս գետը (որի մասին վերևում խոսվել է), որովհետև ինքը Նախընտրում էր թուրքերին հանդիպել Մեծ Հայքի միջով անցնող այդ գետի մյուս ափին, որտեղ իր զորքը առավել նպաստավոր պայմանների մեջ կլիներ: Ուրիշները, սակայն այն կարծիքն են հայտնել, որ Նա Նկատի է ունեցել մոտակա ձմեռը, որը Ջղալային կխանգարեր իր ետևից գալու և, այդպիսով, եղանակը կաշխատեր իր օգտին: Նա հրամայեց, որպեսզի Հայաստան Նահանգի բոլոր բնակիչները, հրամանն արձակելուց հետո՝ երկու օրվա ընթացքում դատարկեն իրենց երկիրը և գնան բնակություն հաստատելու Թավրիզ (Tauris) քաղաքից ներքև, այսինքն Մեծ Մեդիայի՝ Պարսկաստանի խորքում:

Իսկ ինչ վերաբերվում է Ջուլֆայի բնակիչներին, նա (թագավորը) իրեն ավելի պարտավորված զգաց Նրանց նկատմամբ՝ ըստ երևոյթին Նկատի ունենալով Նրանց հարուստ լինելը (բանի որ Նրանք առևտրական մեծ կապեր ունեին այս երկրամասում) և Նրանց հատկացրեց հատուկ մի տեղ՝ Նոր քաղաք հիմնադրելու համար (այն գտնվում էր գետի մյուս ափին և Սպահանի հետ կապվում էր Ալավերդի-խան (Alauverdicham) անունը կրող կամրջով, որի մասին արդեն խոսել ենք): Նրանք ցավով էին թողնում իրենց հայրենիքը ու տիրում, որ իրենց հետ չէին կարող տանել իրենց ունեցվածքը: Բայց բանի որ Նրանք ավելի ունևոր էին, ուստի և ավելի մեծ հնարավորություն ունեցան շուտափույթ

կերպով ճանապարհ ընկնելու և դա արեցին մեծ մասամբ թաքցնելով իրենց դժգոհությունը՝ ցույց տալու համար թագավորին, թե ինչպես իրենք ամենասեղմ ժամկետում կարող են կատարել նրա հրամանները: Ըստ այդմ թագավորը նրանց ապահովեց ուղտերով ու որոշ թվով մարդկանցով, որպեսզի կարողանան առանց մեծ դժվարությունների տեղափոխել իրենց գույքը: Տեղափոխման աշխատանքները նրանք այնպիսի մեծ կազմակերպվածությամբ իրականացրին, որ մի քանի ամիս հետո հասնելով Սպահան քաղաքը, սկսեցին կառուցել Նոր Ջուլֆան, որտեղ այսօրվա դրությամբ ապրում է ավելի քան 5000 բնակիչ, կա երկու եպիսկոպոս, յոթ վանք և մեծ թվով այլ ծխական եկեղեցիներ (մատուռներ): Այստեղ նրանք կառուցեցին ավելի մեծ ու շքեղ տներ, բայց այս բոլորը հիմնականում արվեց թագավորին հաճոյանալու համար:

Ահա այն ամենն ինչ տեղի ունեցավ Ջուլֆայի բնակիչների հետ: Իսկ մնացած թալանված խեղճերը, ովքեր ոչ մի միջոց չունեին ճանապարհ ընկնելու՝ չէին շարժվում իրենց տեղից և ոչ մի հրաման նրանց վրա չէր ազդում: Ուստի թագավորը, տեսնելով, որ (թշնամու) բանակը գնալով ավելի է մոտենում Երևանին ամենամոտ գտնվող քաղաքին՝ Կարսին, որոշեց ամայացնել ամբողջ երկիրը, որպեսզի թուրքերն այնտեղ մտնելիս չկարողանան որևէ բան գտնել՝ ո՛չ իրենց և ո՛չ էլ իրենց անասունների համար: Այդ նպատակով էլ քաղաքներն ու գլխավոր գյուղերն ուղարկվեցին զինվորական ջոկատներ՝ որպեսզի նրանք այդ խեղճերին պարտադրեն կատարել հրամանը: Եւ այդ թշվառ բնակիչները ստիպված եղան ճանապարհ ընկնել՝ ետևում թողնելով սիրելի հայրենիքը: Նրանք գնում էին առաջնորդ ունենալով ոչ թե բերանացի հրամաններն ու սպառնալիքները, այլ սրի ահը: Երբ քիչ թե շատ հանգստանալ էր պետք, երդվելով թագավորի անունով, զինվորները չէին թողնում այդ խեղճերին մի քանի ժամ ավել կանգ առնել և ստիպում էին արագ ճանապարհ ընկնել, հակառակ դեպքում, իրենց տրված հրամանի համաձայն, կարող էին գլխատել թե՛ նրանց և թե՛ նրանց կանանց ու երեխաներին, և կ-

րակի մատնելով բնակավայրերը, բոցերի մեջ կոչնչացնելն բոլորին: Գործը հասավ այնտեղ, որ Նրանք ովքեր ձգձգում էին գնալը, հենց իրենք էլ սկսեցին աճապարել, փողոցից փոցոց անցնելով ու հորդորելով մյուսներին թողնել քաղաքները, գյուղաքաղաքներն ու գյուղերը:

Այդ թշվառ իրարանցումը, լացը, ճիչն ու աղաղակը այնպիսի չափերի էր հասնում, որ ամենաքարսիրտ մարդու սիրտն էլ կսկիծով էր լցվում: Այդ վիճակը ստեղծվել էր այն պատճառով, որ արդեն հնարավոր չէր այնտեղ մնալ, իսկ այնտեղից հեռանալը անմարդկային մի երևույթ էր: Պատահում էին մեծ թվով կանայք, որոնց ամուսինները մահացել էին հանքերում աշխատելիս կամ հողային աշխատանքներ կատարելիս ու Նրանք մնացել էին հինգ-վեց երեխաներով, որոնք բավական մեծ էին՝ գրկած տանելու համար, կամ շատ փոքր՝ ոտքով գնալու համար: Ինչպիսի խղճահարություն էին առաջացնում մարդկանց մոտ, երբ լսում էին Նրանց ու տեսնում Նրանց արարքները քաղաքի դռների մոտ: Նրանցից ոմանք փռվում էին գետնին, անընդհատ համբուրում փոքրիկներին: Ուրիշները հրաժեշտ էին տալիս իրենց հայրենիքին ու հայրենի տանը: Այս ամենը զուգակցվում էր ցավալի խոսքերով: Եվ այսպես, ճիչերով ու աղաղակներով իրենց նախկին հայրենիքից դուրս գալուց հետո, Նրանք ուղղություն վերցրին դեպի Թավրիզ քաղաքը, այդտեղից էլ՝ դեպի Պարսկաստանի խորքերը: Նրանք բոլորը միասին չէին գնում, դա անհնար էր: Այդ արտագաղթող թշվառ մարդկային զանգվածը, առաջնալով՝ խուսափում էր այն վայրերից, ուր թուրքեր էին ապրում: Տեղափոխվում էր ավելի քան վաթսուն հազար ծուխ: Նրանք ճանապարհին անցնում էին բազմաթիվ քաղաքներով, գյուղերով և 2000-ից ավելի բնակչություն ունեցող գյուղաքաղաքներով: Այդ ժողովուրդը (ինչպես ասում էի) բոլորը միասին չէին քայլում և չէին էլ կարող քայլել: Նրանք գնում էին խմբերով և քարավաններով ու գնում էին այն ուղղություններով, որոնք իրենց կհասցնեին նախանշված քաղաքները, գյուղերն ու գյուղաքաղաքները:

Ճանապարհի ընկնելուց հետո, այդ խեղճերի համար առաջին անպատեհությունը մոտալուտ ձմեռն էր, որն այս տարածաշրջանում բավական խիստ է լինում: Եվ քանի որ նրանց մեծ մասը կողոպտվել էր ճանապարհին, զուրկ լինելով համապատասխան հագուստներից, ստիպված լինելով գիշերել դաշտերում, բաց երկնքի տակ, նրանցից շատերը չդիմացան ձմեռվա պայմաններին և կնքեցին իրենց մահկանացուն: Շատերի ոտքի մատները ցրտահարվեցին՝ դրանց մսային մասը թափվեց, մնացին ոսկորները: Հավաստիացնում են նաև, որ մի շարք կանայք, ցանկանալով քիթը մաքրել, պոկեցին ցրտահարված քթի մի մասը: Ես չեմ կարող չհավատալ այս բոլորին, որովհետև անձամբ գիտեմ, որ նույնիսկ լավ հագնված մարդը որքան է ցրտից տանջվում այս շրջաններում:

Չնայած ցրտի ազդեցությանը բավական զգալի էր նրանց վրա, այնուհանդերձ դա այնքան ծանր հետևանք չունեցավ (քանի որ ապրած լինելով այս տարածաշրջանում, նրանք քիչ թե շատ սովոր էին այդ ցրտին), որքան սովը, որը, տնից ուտելիքի քիչ պաշար վերցրած լինելու հետևանքով, նրանց ուղեւցում էր ողջ ճանապարհին: Եվ այժմ, երբ մեզանից յուրաքանչյուրն ուզենա պատկերացնել, թե ի՞նչ է կատարվել այդ պայմաններում, պետք է փառք տա Աստծուն, որ ինքը հեռու է մնացել այդ պատուհասից, այդ մեծագույն չարիքից: Մենք այդ տանջվող ժողովրդի մեջ պետք է տեսնենք մի քրիստոնյա ազգի, որը երկար ժամանակներից ի վեր հավատ է ընծայել Սուրբ Երրորդությանը, Աստծո Որդու մարմնացումին և եկեղեցական խորհրդի կատարմանը: Նրանք թափառել են ու այժմ էլ թափառում են ոչ միայն այն պատճառով, որ հնազանդ չեն եղել Հռոմի Պապին, այլ նախ և առաջ տգիտության պատճառով: Եվ նայելով այս թշվառ մարդկանց տանջանքներին, որոնց վրա կարծես իջել էր Աստծո պատիժն ու մտրակը, մենք այդ նույն Աստծուն պիտի փառաբանենք այն բանի համար, որ մեզ գերծ պահեց նման տանջանքներից: Մենք պետք է կարեկցենք հալածված և իրենց հայրենիքից վտարված այդ խեղճ քրիստոնյաներին, որոնք շա-

րունակելով իրենց ճանապարհը, ընկան այնպիսի անելանելի դրության մեջ, որ ո՛չ իրենք, ո՛չ էլ իրենց փոքր երեխաները, ոչինչ չունեին ուտելու, քանի որ այն ճանապարհներով, որոնցով իրենք գնում էին թագավորի հրամանի համաձայն, զինվորների կողմից ամբողջովին կողոպուտի էին ենթարկված, և այդ վայրերում գտնվող բոլոր գյուղերն ու քաղաքները ավերվել ու հոր ճարակ էին դարձել: Տեղափոխության ժամանակ այդ խեղճ կանանց զգալի մասն իրենց ուսերի վրա երեխաներ էին տանում, մեկը՝ մի ուսի վրա, երկրորդը՝ մյուսի: Նրանց կողքով քայլում էին քիչ ավելի մեծ տարիք ունեցող երեխաներ: Նրաք բոլորն էլ առավոտյան արթնանալիս հաց կամ մայրական ստինքներն էին փնտրում, որոնք սակայն չորացած էին մի քանի օր ոչինչ կերած չլինելու պատճառով: Այնքան եմ հուզվում, որ չեմ կարող զսպել արցունքներս, երբ վերհիշելում եմ այս ամենը՝ թե ինչ պատահեց ճանապարհին այդ կանանցից շատերին: Նրանք արդեն մահու չափ հոգնած ու դադրած իրենց երեխաներին ուսերի վրա տանելուց, կանգ էին առնում ճանապարհի կեսին ու իրենց երեխաների հետ նստում գետին: Մնացածները շարունակում էին իրենց ճանապարհը: Կես ճանապարհին սակայն նրանցից շատերն իրենց կյանքին վերջ էին տալիս սովի ճիրանների մեջ: Նրանք դեռ պետք է երախտապարտ լինեին, եթե մինչ իրենց մահկանացուն կնքելը, ականատես չլինեին իրենց զավակների մահվանը, որոնց ապրեցնելու համար այդ խեղճ մայրերը ոչնչով չէին կարող օգնել: Ուրիշներն իրենց մի կերպ անտառներն էին գցում հույս ունենալով, որ միգուցե այնտեղ ուտելու մի որևէ բան կճարեն երեխաների համար: Սովորաբար, սակայն, նրանք նույնպես դատապարտված էին մահվան:

Բայց ինչ պատկերացում կարելի է ունենալ այն մայրերի մասին, որոնք շարունակելով ճանապարհը, տեսնում էին ընդհանուրից ետ մնացած և քայլելու այլևս անկարող երեխաների: Ինչպե՞ս վարվեին այդ մայրերը, երբ իրենց կրծքի վրա ունեին նաև մեկ ուրիշին և դեռ մեկն էլ՝ ուսերին: Ո՞ր մեկին տանեին իրենց հետ: Եվ այդպես շատ երեխաներ մնում էին կես ճանա-

պարհին ու մահանում: Ինչպե՞ս կարելի է չպատմել այն ցավերի ու տանջանքների մասին, որոնց ենթարկվում էին այդ խեղճ կանայք, երբ այդ անմեղ եակներին տեսնում էին մեռնելիս՝ չկարողանալով Նույնիսկ փոքր ինչ սփոփել ու օգնել նրանց: Կարիքն ու սովը գնալով ավելի էր սաստկանում...

Տեղահանությունից չորս տարի անց ես այցելեցի այն գյուղերը, որտեղ թագավորի հրամանով այդ գաղթականները տեղավորվել էին իրենց ընտանիքներով և նրանց գտա ծայրաստիճան աղքատության մեջ: Կարելի է ենթադրել, որ եթե այդ խեղճերը այդպիսի վիճակում էին այս մարդաշատ վայրերում, ինչպիսի թշվառ ժամանակներ են նրանք ապրել անապատներում սով, հիվանդություն, աղքատություն: Նրանցից առավել հարմարվածները ուտում էին մի հաց, որը այնպիսի մի հատիկից էր պատրաստված, որը հողի գույն ու համ ուներ և շատ դառն էր: Նրանք կրում էին աղքատի հագուստ՝ իրար կողքի կցած՝ կարկատած զանազան կտորներով: Վաստակ ձեռք բերելու համար տղամարդիկ գնում էին հարևան գյուղերը՝ իրենց հետ տանելով նաև երեխաներին, որոնք մնվում էին փողոցներում՝ գետնին գցած սեխի կեղևներով, ինչպես նաև տարբեր խաշած խոտերով՝ այսպես քարշ տալով իրենց թշվառականի կյանքը: Սպահանի մեր հայրերը նրանց մի քանիսին տուն բերեցին: Նրանց մեջ մի փոքրիկ կույր երեխա կար: Երբ նրան հարցրին, թե նա ուղորմություն խնդրելիս ինչո՞ւ է Աստծո փոխարեն Ալլիի անունը տալիս, պատասխանեց, որ մարդիկ առավել հոժարակամ (ուղորմություն) են տալիս ի սեր Ալլիի (Մուհամմեդի փեսան և նրա հաջորդը խալիֆաթում), քան՝ Աստծո: Շիրագի սուլթանի միջոցով ես արտոնություն ստացա հոգ տանել երեք գյուղերի, որոնք իրար միացնելով դարձրի մի մեծ գյուղ և այնտեղից կարողացա հեռացնել բոլոր մահմեդականներին, որպեսզի հողը միայն հայերը մշակեն և, ինչպես մահմեդականներն էին անում՝ ըստ տեղական սովորության, պարոնին վճարեն հողի վարձն ու տուրքը: Ես գիտեմ, որ Պարսկաստանում այդպիսի վիճակում են գտնվում շատ ու շատ գյուղեր, որոնք հոգևոր մենդի անչափ մեծ

կարիք են զգում: Այդ նպատակով էլ զոհելով իմ հանգիստն ու անվտանգությունը ես սիրահոժար մեկնում եմ Իսպանիա և Զոնոմ փորձելու համար որոշ օգնություն հասցնել աչքաթող արված այդ ժողովրդին և Աստծուց խնդրելու ինչ-որ ձևով սփոփել նրանց:

Հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները, այդ խեղճ մարդիկ, վերջապես, խմբերով հասան Թավրիզ, որտեղ թագավորը փորձեց ամեն ձևով նրանց օգնել և պաշտպանել: Նույնիսկ, երբ մի հայ նրա մոտ գալով, գանգատվեց, թե մի մահմեդական գերեվարել է իր կնոջը և, փող շահելու նպատակով նրան հասարակության տրամադրությանն է հանձնել, արքան նրան իր մոտ բերել տվեց և մի լավ պատժելուց հետո, այդ կնոջը վերադարձրեց ամուսնուն և հրաման արձակեց, որով ծանուցվում էր, որ ոչ մի հայ կամ հայուհի գերեվարվելու ենթակա չէ: Նման հրամանագիրը, իսկապես, մեծ լավություն էր այդ խեղճերի համար: Այդ հրամանը, սակայն, բավական ուշացումով էր հրապարակվել, որովհետև հազարավոր մարդիկ ցրվել էին ամբողջ տերության մեջ, նույնիսկ շատ հեռու վայրեր և այդ իսկ պատճառով, մեծ թվով աղջիկներ ու փոքր երեխաներ, անտեղյակ լինելով այդ հրամանին, իրենց ազատությունը գտնելու համար չկարողացան դիմել արդարադատությանը: Բայց նրանք, ովքեր արքունիքին մոտ էին, կարողացան օգտվել այդ արտոնությունից և գտան իրենց այնքան երազած ազատությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՒ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երրորդ տպագրություն,
Վաղարշապատ, տպ. Սբ. Էջմիածնի, 1896:

Ավդալբեկյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969:

Դանելյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII
դ. պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978:

Չաքարեայ Սարկալազի Պատմագրություն, հտ. Ա-Գ, Վաղարշապատ,
1870:

Չաքարիա Ազուլեցու Ուղեգրությունը, Երևան, 1938:

Չուլայյան Ս., Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի
հեղինակների, XIII-XVIII դդ., գիրք Ա, Զաղաքական պատմություն,
Երևան, 1990:

Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարա-
նաղցույ, Երուսաղեմ, 1915:

Լազարեան Առետրական ընկերութեան հաշուեմատեանը (1741-
1759 թթ.), աշխատասիրութեամբ Շ. Խաչիկեանի, Երևան, 2006:

Լեո, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934:

Խաչատուր արքեպիս Զուղայեցու Պատմություն Պարսից, Վաղարշա-
պատ, 1905:

Հովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու հաշվեմատյանը, աշխատասի-
րությամբ Խաչիկյան Լ., Փափագյան Հ., Երևան, 1980:

Խաչիկյան Շ., Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առև-
տրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVI-XVIII դարերում,
Երևան, 1988:

Կարապետյան Է. Տ. Օժիտը հայոց մեջ. Երևան, 1978:

Կարապետյան Ս. Ս. «Իմամ Զաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (17-
18-րդ դդ.),- ՊԲՀ, 1988, 1, էջ 219-221:

Կյուլպենկյան Ռ., Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, Երևան,
1986:

- Հակոբյան Հ., Հովհաննիսյան Ա., Խոջայական ապարանքների գեղարվեստական հարդարանքը (XVII-XVIII դդ.), Երևան, 2007:
- Հակոբյան ՀՌՎՀ., Ուղեգրություններ, հտ. Ա. (1253-1532), Երևան, 1932:
- Հակոբյան Տ., Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիանների ասիմիլատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIII դդ.),- Արևելագիտական ժողովածու, հտ. I, Երևան, 1960:
- Հայոց Նոր վկաները (1155-1843), աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի. Վաղարշապատ, 1903:
- Հասան Ջալալեանց Եսայի. Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի. Երուսաղէմ, 1868:
- Հացունի Վ. Պատմութիւն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1923:
- Հովհաննիսյան Ա. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. 2, Երևան, 1959:
- Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. 1, Երևան, 1957:
- Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, Հտ. Ա, Երևան, 1987, էջ 123):
- Ղուկասեան Վ., Ստեփանոս կաթողիկոս Ջուղայեցի,- «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիաս, 1981-1982, էջ 313-344:
- Մանր Ժամանակագրություններ. կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, հտ. 1, 1951:
- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, Հրովարտականեր, կազմեց՝ Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, պր. 1 (ԺԵ-ԺԶ դդ.), Երևան, 1956, պր. 2 (1601-1650 թթ.), 1959; պր. 3, (1652-1731) կազմեց Զ. Կոստիկյանը, Երեւան, 2005; պր. 4, (17034-1797), կազմեց Զ. Կոստիկյանը, Երեւան, 2008:
- Ռեդուրլեան Մ. Վ., Պատմություն հայոց գաղթականության և շինության եկեղեցւոյ Նոցա ի Լիվոռնոյ քաղաքի, Վենետիկ, 1891:
- Սիմէոն Երևանցի, Ջամբռ. Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և իւրոյ շրջակայից վանօրեիցն, Վաղարշապատ, 1873:
- Ճեմճեմեան Ս. Վրդ., Հայ տպագրությունը և Հռոմը (ԺԵ դար), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1989:

Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Զայաստան, Մասն Բ, Տփլիս, 1858:

Սարգիսեան Զ. Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վենետիկ, 1924:

Սմբատեանց Ս., Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միւս վանօրէից և ուխտատեղեաց ... որք ի Շամախոյ թեմի. Տփլիս, 1896

Ստեփանյան Ա., Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթը, (Իրանահայ գաղթօջախի 17-18-րդ դդ. արհեստագործութեան պատմութիւնից), Երևան, 2000:

Խաչատրյան Վ. Ա., Աստրախանի հայկական գաղութի առաջացումը, ՊԲՀ, 1983, 4, էջ 44-57:

Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, Զտ. Ա, Կազմեց Ս. Տէր-Ալետիսեան, Վիեննա, 1970:

Տէր-Յովհաննեանց Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, հտ. 1-2, Նոր Ջուղա, 1880:

Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, Զտ. Բ, Կազմեց Լ. Գ. Միլասեան, խմբագրութեամբ Օ. Ս. Եգանեանի, Վիեննա, 1972:

Փափագյան Ա. Զ., Արևմտահայության վիճակը ըստ Օսմանյան սուլթանական ֆերմանների (XVI-XVIII դդ.), ՊԲՀ, 1988, 2, էջ 124-136:

Փափագյան Ա. Զ., Թուրքական վավերագրերը Զայաստանի եւ հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երեւան, 1999:

Փափագյան Ա. Զ., Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող թուրքական մի շարք վավերագրեր, ՊԲՀ, 1983, էջ 201-211:

Փափագյան Զ. Դ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, - Բանբեր Մատենադարանի, հտ. 3. Երևան, 1956, էջ 88-91:

Քիւրտեան Յ., Շահեկան վիճակագրական ուղեգրութիւն մը Շամախիի հայոց մասին, - «Զանկ», 1960, թիւ 11-12:

C. Alonso, D. García de Silva y Figueroa: Embajador en Persia, Badajoz, Spain, 1993.

- Alonso C., A los orígenes de las relaciones entre la Santa Sede y Persia (1571-1572), - *Miscelanea historiae Pontificiae*, vol. 50, Roma 1983, pp.215-229.
- Alonso C., Due lettere riguardanti i primi tempi delle Missioni Agostiniane in Persia,- *Analecta Augustiniana*, vol. XXIV, 1961, pp.152 – 201.
- Alonso C., El convento agustiniano de Ispahan durante el periodo 1621-1671, Doc. Inédita,- *Analecta Augustiniana*, 34, 1973, pp. 274-308.
- Alonso C., El convento agustiniano de Ispahan durante el periodo 1690-1702, - *Archivo Augustiniano*, vol. LXVII -Num. 185, 1983, p. 141-184.
- Alonso C., El P. Antonie de Gouvea O.S.A. y la embajada persa de Denzig Beg (1609-1612) - *Analecta Augustiniana*, vol XXXVIII, 1975, pp. 63-94.
- Alonso C., El P. Simon de Moraes, pionero de las misiones agustinianas en Persia (✠1585), - *Analecta Augustiniana*, vol. LXII, 1979, pp. 343-372.
- Alonso C., La Embajada persa de Denguiz-Beg y Antonio de Gouvea, osa, a la luz de nuevos documentos, *Archivo Augustiniano*, vol. LXIV, 182, 1980 pp. 49-115.
- Alonso C., Novísimo florilegio documental sobre los agustinos en Persia (1608-1622) - *Analecta Augustiniana*, vol. L, 1987, pp. 45-119.
- Alonso C., Nueva documentación inédita sobre las misiones agustinianas en India y en Persia (1571-1609),- *Analecta Augustiniana*, 33, p. 309-394.
- Alonso C., Una embajada de Clemente VIII a Persia (1600-1609) - *Archivum Historiae Pontificiae*, 34, 1996, pp. 7-126.
- Ambrosius A St. Teresia. *Hierarchia Carmelitana*, Roma, (s. d.).
- Aslanian S. D., *From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*. Univ. of California press, 2010.
- Avril Philippe, *Voyages dans divers états d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine*, Paris, 1693.
- Baghdiantz McCabe, *The Shah's silk for Europe's silver, The Eurasian trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)*, Atlanta, 1999.
- Baibourtyan V., *International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century*, New Delhi, 2004. }

- Bekius R., *The Armenian colony in Amsterdam in the XVII-XVIII century: Armenian Merchants from Julfa before and after the Fall of the Safavid Empire*, London, 2002, (Paper pres. at the conf. "Iran in the Safavid Age").
- Bellingeri G. P., *Sugli Sceriman rimasti a Giulfra: Devozione agli ultimi Safavidi?*- in *Gli Armeni e Venezia*, Venezia, 2004.
- Bhattacharya B., *Armenian European Relationship in India, 1500-1800*, - *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52, p. 62-98.
- Bhattacharya B., *The Book of Will' of Petrus Woskan (1680-1751): Some Insights into the Global Commercial Network of the Armenians in the Indian Ocean*, - *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52, p. 67-98.
- Bruyn Cornelis de, *Voyages de Corneille Le Brun par la Moscovie en Perse et aux Indes Orientales... on y a ajouté quelques remarques contre Messieurs Chardin et Kempfer*. Amsterdam, Wetstein frères, 1718, 2 vol.
- Carswell J. *New Julfa. The Armenian Churches and other Buildings*. Oxford, 1968.
- Charles Joret, Jean-Baptiste Tavernier, *Ecuyer, Baron d'Aubonne, Chambellan du Grand Electeur, d'après des documents nouveaux et inédits*. Paris 1886.
- Chaudhury S., "Khwaja Wazid in Bengal Trade and Politics (1740-1760)", *The Indian Historical Review* 26, 1990, p. 137-148;
- Chaudhury S., *Trading Networks in a Traditional Diaspora: Armenian in India, 1600-1800*,- in *Diaspora International Networks: Four Centuries of History*, Oxford, 2005.
- Chinon Gabriel de, *Relations nouvelles du Levant, ou traités de la Religion, du gouvernement et des coutumes des Perses, des Arméniens, et des Gaures... Composés par le P. G. D. C. [Gabriel de Chinon] et donnée au public, par le sieur L. M. P. D. E. T. Lyon 1671*.
- Die Reisetagebücher Engelbert Kaempfers*. Wiesbaden, 1968.
- Dirk Van der Cruysse, *Chardin le Persan*, Paris, Fayard, 1998.
- Du Mans le P. Raphael, *Etat présent de la Perse en 1660* (éd. Charles Schefer), Paris 1890.
- Garciae Silva Figueroa de Rebus Persarum epistola v. Kal. an. M.DC.XIX
' Spahani exarat ad Marchionem Bedmarii, Antwerp, 1620.

- Gemelli-Careri. Voyage du tour du monde. Traduit de l'italien. Paris, T. II, MDCCXIX (1719).
- Ghougassian V. S. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1998.
- Ghougassian V., The emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the seventeenth century, Atlanta, 1998.
- Gil L., García de Silva y Figueroa: Epistolario diplomático, Cáceres, Spain, 1989.
- Gouvea A. de. Relation des guerres et victoires obtenues par le roy de perse Cha Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Ahmet son fils. Rouen, 1646, pp. 341-362.
- Gulbenkian R., Relações entre Portugal Arménia e médio Oriente, pelo Académico de Número, Estudos Históricos (Academia Portuguesa da Historia), 3 volumes, Lisboa, MCMXCV.
- Herzig Ed., Commercial Law of the New Julfa Armenians,- Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne, Paris, 2007.
- Herzig Ed., The Armenian Merchants from New Julfa: A study in Premodern Trade, (diss.), Oxford University, 1991.
- Histoire de la dernière révolution de Perse par le Père Y. Krusinski. Tome I-II, Paris 1728.
- Iter Persicum ou description du voyage en Perse entrepris en 1602 par Étienne Kakasch de Zalonkemeny, envoyé comme ambassadeur par l'empereur Rodolphe II, à la cour du grand-duc de Moscovie et à celle de Châh Abbas, roi de Perse. Relation rédigée en allemand et présentée à l'empereur par Georges Tectander von der Jabel. Traduction publiée et annoté par Charles Schefer; Paris, E. Leroux, 1877.
- Karapetyan Meroujan, Le diocèse arménien catholique du Nakhitchévan. Formation ethnique et processus ethno-confessionnels aux XVIIe-XVIIIe siècles,- Roma-Armenia, sous la direction de Claude Mutafian, Roma, 1999, pp. 322-326.
- Kevonian K., Marchands Arméniens au XVII s., à propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699, "Cahiers du monde Russe et Soviétique 16", 1975, pp. 199-244.
- Kevonian K., Numération, calcul, comptabilité et commerce; La société reconstituée, - "Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne", Paris, 2007, 283-389.

- Kevorkian R. H., Catalogue des "incunables" arméniens (1551-1695) ou chronique de l'imprimerie arménienne. Genève, 1986.
- Kroell A., Nouvelles d'Hispanie (1665-1695), Paris, 1979.
- L'Ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse, contenant la politique de ce grand Empire, les moeurs du Roy Schah Abbas, & une relation exacte de tous les lieux de Perse & des Indes, ou cet Ambassadeur a esté l'espace de huit années qu'il y a demeuré. Traduite de l'Espagnol par Monsieur de Wicqfort, Paris, 1667.
- La vie de Messire Francois Piquet, Consul de France et de Hollande à Alep. Paris, M. DCC. XXXII.
- Leclant Jean, "Le café et les cafés à Paris (1644-1693)",- Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, vol. 6, no 1, 1951, p. 1-14.
- Lemmens P. L., O. F. M. Hierarchia Latina Orientis. 1622-1922, Roma (Orientalia Christiana, vol. II, 4, num. 10, 1924, pars II).
- Les Beutez de la Perse... par le sieur A.D.D.V., Paris, MDCLXXIII (1673).
- Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes, pendant l'espace de quarante ans, & par toutes les routes que l'on peut tenir: accompagnez d'observations particulières sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coutumes & le commerce de chaque païs; avec les figures, le poids, & la valeur de monnoyes qui y ont cours, Gervais Clouzier, Paris, 1676.
- Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères. Nouvelle édition. Mémoires de Levant. T. III, Paris, 1780.
- Mamiye - Clairac, Histoire de Perse depuis le commencement de ce siècle. Tome I-III, Paris, 1750.
- Mesrop Owl'owrlean. Storia della colonia armena di Livorno e della costruzione della sua chiesa. Presentazione, traduzione e note Alessandro Oregno, Livorno, 1990.
- Metzler Josef. Nicht erfüllte Hoffnungen in Persien,- In Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Memoria rerum. Vol. I/1, 1622-1970, Rom-Freiburg-Wien, 1971, SS. 687-696:
- Nor Djulfa (Documenti di architetture armeni, 21), Venezia, 1991.
- Nouvelles d'Isphahan. 1665-1695. Publiées par Anne KROELL, Paris, 1979.

- Philippe Avril. Voyage en divers états d'Europe et d'Asie. Paris, MDCXCII (1692).
- Poullet. Nouvelles relations du Levant. Paris, II partie, MDCLXVIII (1668).
- Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse Shah Abbas contre les empereurs de Turquie, Mohamet et Achmet son fils. par le P. Fr. ANTOINE de GOUVEA, traduit de l'original portuguais. Rouen, 1646.
- Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse Shah Abbas contre les empereurs de Turquie, Mohamet et Achmet son fils. par le P. Fr. Antoine de Gouvea, traduit de l'original portuguais. Rouen, 1646, p. 341-362.
- Richard F. Augustin portugais renégat apologiste de l'islam chiite au début du XVIIIe siècle,- "Moyen Orient et Océan Indien", I, Paris, 1984, pp. 73-85.
- Richard Francis. Raphael du Mans, missionnaire en Perse au XVII s., I. Biographie. Correspondance. II Estats et Mémoire. Moyen Orient et Océan Indien, XVI-XIX s., Société d'Histoire de l'Orient, L'Harmattan, 1995.
- Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle Missioni. 1622-1972, Vol. I/1, Rom-Freiburg-Wien, 1971.
- Sanson Francois, Etat présent du royaume de Perse. Paris, 1694. Ou Voyage ou relation de l'état présent du royaume de Perse, Paris 1695.
- Suite du voyage de mr. Thevenot au Levant. Amsterdam, T. III, MDCCXXVII (1727).
- Thevenot Jean, Relation d'un voyage fait au Levant, dans laquelle il est curieusement traité des Etats sujets au Grand Seigneur ... Paris 1665; Suite du voyage de Levant, dans laquelle, après plusieurs remarques très singulières sur des particularitez de l'Égypte, de la Syrie, de la Mésopotamie, de l'Euphrate et du Tygre, il est traité de la Perse et autres estats sujets au roy de Perse... et aussi des antiquitez de Tchehelminar et autres lieux vers l'ancienne Persepolis, et particulièrement de la route exacte de ce grand voyage, tant par terre, en Turquie et en Perse, que par mer, dans la Méditerranée, golfe Persique et mer des Indes. Paris, 1674.
- Tournefort Joseph Pitton de, Relation d'un voyage fait au Levant par ordre du Roi, Paris, Imprimerie Royale, 1717, 2 vol.

- Villote Jacques. Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, & en Barbarie. Paris, Jacques Vincent, 1730.
- Voyage d'Orient du R.P. Philippe de la Très Sainte Trinité, carme déchaussé, ou il décrit les divers succez de son voyage, plusieurs régions d'Orient, leurs montagnes, mers et leurs fleuves, la chronologie des princes qui y ont dominé, leurs montagnes, habitans tant Chrestiens qu'infidèles, Lyon, 1652, 1669.
- Voyages de Corneille LE Bruine, par la Moscovie, en Perse et aux Indes Orientales... on y a ajouté quelques remarques contre Messieurs Chardin et Kempfer. Amsterdam, Wetstein frères, 1718.
- Voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes et en plusieurs autres pays étrangers, Amsterdam, 1681.
- Voyages de M. le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient. Amsterdam, Jean-Louis de Lorme, 1711, 10 vol. in-12.
- Zekiyani B. L., La Colonie Armene del Medio Evo in Italia e le relazioni culturali italo-armene. Venice, San Lazzaro, 1978; Xoga Safar ambasciatore di Shah 'Abbas a Venezia, Oriente Moderno, 58; Gli Armeni in Italia, Rome, 1990. Ad limina Italiae, Ar druns Italioy: In Viaggio per l'Italia con mercanti e monaci armeni, Padua, 1996. Gli Armeni e Venezia: Dagli Sceriman a Mechitar (coll. Aldo Ferrari); Venice, 2004.
- A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth centuries. Tome I-II, London, 1939.
- Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перевод с английского Ю. В. Готье, Ленинград, 1938.
- Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Сборник Документов. Под ред. А. Иоаннисяна. Т. II. часть I, Ереван, 1964.
- Армяно-русские отношения в XVI веке. Сборник Документов под ред. В. Парсамяна. Т. I, Ереван, 1953, с. 209-210, 213, 215, 220.
- Бродель Фернан, Игры обмена, (Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.) т. 2, Москва, 2007, ст. 144.
- Голикова Н.. Очерки по истории городов России конца XVII начала XVIII вв., Москва, 1982.
- Куканова Н. Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII - первой половине XIX века (по материалам русских архивов), Саранск, 1977.

Олеарий Адам, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах (пер. с нем. П. Барсов), Москва, 1870.

Полиевктов М. А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935, с. 83-85.

Путешественники об Азербайджане, (составил Ямпольский З.), т. 1, Баку, 1961.

Средневековый Восток. История, культура, источниковедение", Москва, 1980.

Тер Аветисян С., Город Джуга, Тбилиси, 1937.

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբբաս II 13
 Ագուլիս 31, 103
 Ալավերդի-խան 106
 Ալեքսանդր Ջուղայեցի 42
 Ալթինի (կարդինալ) 20, 84-85
 Ալոնսո Կ. 29
 Աղա Տերտերյան Օղլանքեշիշ-
 յանց (Մաթոսի որդի) 66-69,
 89, 91-94
 Աղեքսանդր արքեպիսկոպոս 65-
 66
 Աղթամար 15
 Ամիդ 75
 Ամայրում, պարոն 68
 Ամստերդամ 34
 Այաս 30
 Անապատ (Նոր Ջուղայի
 Ամենափրկիչ վանք) 41, 50,
 64-66, 89
 Անդոնի, պատրի 91
 Անի 30
 Անտոն Չելեպի, պարոն 68
 Առաքել Դավրիժեցի 26
 Առաքել Պետրով 35
 Ասիա 100,
 Ասլանյան Ս. 28
 Ասորեստան 74, 75
 Աստապատ 31
 Աստուածատուր, պարոն 68
 Աստրախան 33-34, 36-37
 Ավդալբեկյան Թ. 26
 Ավետիք Պետրով 35
 Ավրիլ 36, 38
 Ավրիլ Ֆիլիպ 24
 Արարատ 100
 Արաքս 31, 106
 Արդեբիլ 33, 40
 Արժիթե Աղա 44
 Արխանգելսկ 33
 Բաբոնի 20
 Բագրատունիներ 30,
 Բախտիար 15
 Բաղդյանց Մաք-Ջաքի Ի. 27
 Բայբուրդյան 27
 Բասրա 75 /
 Բարբարո 37
 Բարսեղ Էրզրումեցի 69, 70, 76-
 77
 Բեդմար 6
 Բելգիա 72
 Բելինջերի Ջ. Ջ. Պ. 29
 Բելիուս Ռ. 29
 Բեռլին, 7
 Բիաթթաշարիա Բ. 29
 Բոսերո ժան 100
 Բուրժ Իվ դը 21
 Բուրվարի գավառ եւ դաշտ 14-
 15
 Բրյուլին Կորնեյ լը 10, 33-37, 39-
 46, 50, 51, 52, 53- 644

- Բրողել Ֆերևան 28, 29
 Գաբրաբադ (թաղ) 15
 Գազիլ 20
 Գանդուման 15
 Գանձասար 61
 Գասկեցի թաղ 41
 Գասպար 80
 Գևոնյան Գ. 27
 Գևորգյան Յ. 27
 Գիլան 32
 Գյավռաբադ 41
 Գոա 22
 Գուվեա Անտոնիո դե 5-6, 99
 Գրիգոր Ասատուր («Լույս
 Գրիգոր») 62, 64
 Գրիգոր Գերաթ խոջա 77
 Գրիգոր Դարանաղցի 25
 Գրիգոր Լուսավորիչ 92, 100
 Գրիգոր Ծործորեցի 21
 Գրիգոր, պարոն 68
 Դանեղյան Լ. 27
 Դաշտ 31, 32
 Դարան 14
 Դաւիթ վարդապետ, եպիսկոպոս
 65, 75, 88
 Դելֆինո (մոնսիյոր) 86
 դը Լալեն 16
 Դյուտերտր Ժակ 11-12 (տե՛ս
 Ռաֆայել դյու Ման)
 Դոն 33
 Եավրի, պարոն 68
 Եգիպտոս 12, 33
 Եղիա Եղիա դը Սեն-Ալբերտ
 կարմելիտական 70, 72-83,
 85, 89, 92
 Եղիազար կաթողիկոս 82
 Եվրոպա 7, 22, 68, 76, 83
 Երևան (քաղաք) 5, 31, 32, 103,
 107
 Երևան (Նոր Զուղայի թաղերից)
 15-16, 41, 62
 Երուսաղեմ 66
 Չաբարիա 80
 Չաբարիա Ագուլեցի 25
 Չաբարիա Զանաբեռցի 25
 Չեքիյան Յ. Լ. 27
 Չուլայան Մ. 26
 Էջմիածին 68, 71, 86
 Թավերնիե Ժան Բատիստ 4, 7-
 8, 16, 18-19, 23-24, 50
 Թավրիզ 32-33, 66, 97, 102,
 106, 108, 112
 Թավրիզի թաղ 41
 Թեկտանդեր Գեորգ 5, 97
 Թեսաղոնիկե 84
 Թևընո Ժան, 7, 9, 16-17, 19, 50
 Թուրքիա 3, 6, 31, 102
 Թուրքոմանիա 100
 Իսպանիա 6, 112
 Իսրայել Օրի 39
 Իտալիա 65, 74
 Իրան 6, 25
 Լա Բուլեյ Լա Գուզ 22
 Լանջան 15
 Լեհաստան 13, 71, 77
 Լեոն 26

Լիվոռնո 66, 68, 74, 77
 Լյուդովիկոս XIII 22
 Լյուդովիկոս XIV 14, 23
 Լորենս Անանիացի 100
 Լուվեն 72
 Խաչատուր աբեղա ջուղայեցի 26
 Խաչատուր վարդապետ
 Կեսարացի 68
 Խաչիկյան Շ. 27
 Խաչիկյան Լ. 27
 Խոջա Աղամալ 44
 Խոջա Յովհաննես 44
 Կակաշ դե Չալոնկեմենի Էտիեն
 5, 97
 Կասպից ծով 30, 37
 Կարս 107,
 Կարսվել Ջ. 29
 Կեմաֆեր Էնգելբերտ 13, 20-21,
 39
 Կիլիկյան թագավորություն 30
 Կիպրոս 33
 Կյուլպենկյան Ռ. 26
 Կնաբ Սեբաստիան 13
 Կոլբեր 13, 19-21, 23
 Կովկաս 33
 Կրոել Ա. 29
 Կրուշինսկի Յուլիե 25
 Հմագա 33
 Հալեա 86-87
 Հակոբ Դավիդով 34
 Հակոբ Ջուղայեցի 69
 Հակոբյան Տ. 26
 Հայաստան 3, 30-31, 100, 102,
 106

Հայք 75
 Հասան Ջալալյան Եսայի 61
 Հերերա Անտուան դը 100
 Հերցիգ Էդ. 29
 Հնդկաստան 33, 74, 93,
 Հոլանդիա 34-35
 Հովհաննես Բասիկ 87
 Հովհաննիսյան Ա. 26
 Հռոդես Ալեքսանդր 22
 Հռոմ 22, 69-70, 72, 74, 76-77,
 80-82, 84, 86-87, 112
 Դուկաս խոջա 44
 Դուկասյան Վ. Վ. 27
 Մազանդարան 32
 Մամիյ Կլերակ 25
 Մանդելսոն 38, 50
 Մանուել , պատրի 91
 Մանս 11
 Մաշո Ժան 22
 Մասինա 87,
 Մարանդ 97
 Մարգարա 80
 Մարսել 9
 Մարտիրոս վարդապետ 66
 Մեդիա 97, 100, 102, 106
 Մեդինա 60
 Մեծ Հայք 37, 74, 100, 106
 Մեհմեդ Խուդաբանդա 102
 Մեդրի 31
 Մեքքա 60,
 Մինաս դի Աղազար 87
 Մինաս խոջա 43
 Միջագետք 75
 Միջերկրական ծով 30

Միրզա, խոջա 4
 Միքայել վարդապետ 65, 82, 88
 Մոնիե 39
 Մոնս 72
 Մոսկովյան պետություն 33
 Մոսկվա 33, 34, 35
 Մոսուլ 75
 Մովսես վարդապետ Հոդեցի 65, 88
 Մուհամեդ բեգ 17
 Մուհամմեդ 60
 Մունշի Իսկանդեր բեկ 15
 Մուրադ, 80
 Մութայել 80
 Յակոբջան, պարոն 68
 Յեդիգումբեթ (Յոթ աշտարակ) 39
 Նազար Շեհրիման 84, 88
 Նախիջևան 5, 13, 16, 31, 70-71, 74, 97, 103
 Նախիջևանի թաղ 41,
 Նահապետ կաթողիկոս 66, 71, 86
 Նեապոլ 87
 Նիզաբադ 33, 37,
 Նոր Զուղա 4, 6-7, 10, 14, 25, 28-29, 32, 35, 41- 44, 50-51, 58- 60, 62-71, 73, 75-76, 80-82, 87, 91-92, 103, 107
 Շահ Աբաս I, 4-6, 14, 22, 31-32, 44, 99, 102,
 Շահ Բուլակ-Է-Արամենե 14
 Շահ Հուսեյն 60, 61
 Շահ Սուլեյման 13, 18
 Շամախի 33, 37-40

Շամշաբադ թաղ 41
 Շարդեն Ժան 4, 7-9, 16-19, 21, 23
 Շարուր 103
 Շեխշեբան (թաղ) 15, 16
 Շեհրիման 84, 88
 Շեհրիմանյան Բարսեղ 88
 Շեհրիմանյան Գասպար 74
 Շեհրիմանյան Չաքարիա 88,
 Շեհրիմանյան Հովհաննես Մկրտիչ 88
 Շեհրիմանյան Մարգար 70, 85
 Շեհրիմանյան Մուրադ 85
 Շեհրիմանյան Սահրատ 73-74
 Շեհրիմանյան Սիբայել 85
 Շեհրիմանյաններ 69, 71, 73, 76-77, 83-84
 Շեյխ Ամելի 14
 Շեֆեր Շ. 11, 21
 Շիախշաբան թաղ 41
 Շինոն Գաբրիել 8, 21, 24, 50
 Շիրազ 111
 Շիրվան 37
 Շոդուրի Ս. 29
 Շոռոք 31
 Շուրիսկան (Սուրիշկան) 14
 Շվեդիա 34, 35,
 Ռսկան Վարդապետ 69
 Ուրբանոս Փարիզեցի Հ. 21
 Չարբախ 63
 Չինաստան 86
 Պալլու 15-16
 Պաղեստին 33
 Պապ 71, 75, 82, 86, 87, 88, 109

Պարսից Ծոց 32
 Պարսկաստան 3-4, 11-14, 16-25,
 31, 33, 60, 73, 97, 99-100,
 102, 108, 111
 Պացիֆիկ դե Պրովենս 12
 Պետի դը լա Կրուա Ֆրանսուա
 19
 Պետրոս I 33
 Պետրոս Արխանգել 34-36, 57
 Պետրոս Պետիկ 18, 20
 Պետրոս, պարոն 68
 Պիդու (Բաբելոնի եպիսկոպոս)
 70, 74-75
 Պիկե Ֆրանսուա 24, 69, 76, 79
 Պոլիս 13
 Պոլիս 66, 87
 Պոռոս (Երուսաղեմի
 պատրիարք) 66,
 Պոռոս Մկրտիչ արքեպիսկոպոս
 70-71
 Պոռոս, պարոն 68
 Պուլե 20, 50
 Պրիստաֆ 20,
 Ջեմելի Կարերի 10
 Ջենկիևսոն Ա. 38
 Ջենովա 68
 Ջլապխան, պարոն 68
 Ջոպլա 106
 Ջոպիտո 16
 Ջուդա (թաղ) 15-16
 Ջուդա (Ջուլֆա) 4, 6, 31-32, 41,
 43, 61, 62, 82, 97, 98, 106,
 107
 Ռաֆայել դյու Ման 5, 8, 11-14,
 16-24, 72-73

Ռեզեն 21
 Ռիշար Ֆր. 11-18, 20-23
 Ռիշելյո 20
 Ռուդոլֆ II, 5
 Ռուսաստան 35
 Ս. Թովմաս (եկեղեցի) 42
 Ս. Հակոբ (եկեղեցի) 42
 Ս. Հակոբ Բաղաթա (եկեղեցի) 42
 Ս. Ղազար 68-69
 Ս. Յովհաննես (եկեղեցի) 40
 Սահակ վարդապետ 40
 Սահրատ Գրիգոր Ստեփան 83
 Սան Պանկրատիոս 72
 Սանսոն Ֆրանսուա 24
 Սարատով 33, 36
 Սարիադ ընտանիք 75-77, 80-84
 Սարիադ Մակար 81
 Սարիադ Մարգար 83
 Սարիադ Միքայել 83
 Սարիադ Մուրադ 83
 Սարրահաթ եղբայրներ 76
 Սաֆրազ խոջա 44
 Սեն Ժերմեն դե Պրե 19
 Սեն Ժոզեֆ 3. 15
 Սև ծով 30
 Սեֆյան Իրան 30
 Սիլվեստր Սենտ-Էնյան 20
 Սիմեոն Երևանցի 26
 Սինան (Sinan) փաշան 106
 Սիրիա 33
 Սիցիլիա 87
 Սկանդերիա (Էսկանդարի)
 գավառ 14
 Սուլթան Մահմեդ 97

Սուրբ Պետրոս 22
 Սոֆի Միրզա 97
 Սպահան 5, 8, 11-12, 14-15, 18-
 20, 22, 25, 33, 41, 60, 67, 69,
 70-76, 79-80, 83, 88
 Սսի Ագարիա կաթողիկոս 66
 Ստեփան քորեպիսկոպոս 75, 76
 Ստեփաննոս վրդ . Զուղայեցի
 65-71, 82-83, 86-87, 91
 Ստեփանոս Լեհացի 82
 Ստրյուխ Ժան 10, 36, 38, 50
 Վատիկան 23, 25
 Վենետիկ 65-68, 83-87, 89
 Վիլլոտ Ժակ 24
 Վոլգա 33-34
 Վորոնեժ 33
 Վրաստան 74
 Տեր Հովհանյանց Հ. 26, 42
 Տեր-Ավետիսյան Ս. 26, 62
 Տուրնըֆոր Պիտտոն դը 10,
 Փանոս, պարոն 68
 Փարիզ 8-9, 19, 23, 74, 86

Փարջուս, գավառ 14
 Փափազյան Հ. 27
 Փերիա 14-16
 Փիրատամ Գերաք 77
 Փոքր Ասիա 33
 Փոքր Հայք 74
 Բելգերան 40
 Բերքենջ 40
 Օլեարիուս Ադամ 7, 22, 38, 50
 Օլջեգեր Ադամ 22
 Օսմանյան Թուրքիա 24
 Ֆարիդուն 15
 Ֆերմանել 20
 Ֆիգեռուս Գարսիա դե Սիլվա 6
 Ֆիգուերոա 50
 Ֆիլիպ Հ. 6
 Ֆիլիպ 2-րդ, 5
 Ֆիրենցե 84
 Ֆրայեր Զոն 19
 Ֆրանսիա 7, 11, 13, 18, 21, 23-
 24, 25, 71-72

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԿՈՌԵՆՅ ԼՃ ԲՐԾՈՒԻՆԻ «ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՈՐՊԵՍ ՆՈՐ	
ՋՈՒՂԱԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ	33
ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԾԵՍԵՐ	
ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՆԵՐ	50
XVII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ ՆՈՐ ՋՈՒՂԱԹԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ	
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ.....	65
Ստեփանոս Ջուղայեցի.....	69
Եղիա Կարմելիտականը Նոր Ջուղայում	72
Շեիրիմանյանները և Հոռմը	76
«Պատուազուցեղ Խայր մեր ի Քրիստոս	78
Նամակը	88
Ի	88

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԻԹԻԵՆ ԿԱԿԱՇ ԴՇ ՋԱԼՈՆԿԵՄԵՆԻԻ 1602 Թ. ՋԵՌՆԱՐԿԱԾ	/
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ,	
ՇԱՐԱԴՐՎԱԾ ԳԵՈՐԳ ԹԵԿՏԱՆԴԵՐ ԹԱԲԵԼԻ ԿՈՂՄԻՑ	97
ՇԱՀ ԱԲԱՍԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ԲՈՆԱԳԱՂԹՇ ՀՍՏ	
ԱՆՏՈՒԱՆ ԴՇ ԳՈՒՎԵԱԹԻ, ԳԻՐԻ III	99
ԳԼՈՒԽ I	99
ԳԼՈՒԽ 2	106
ՕԳՏԱԳՐՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	113
ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐ	123
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	129

ԷԼԻՉԱԲԵԹ ԹԱԶԻՐՅԱՆ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕԶԱԽԸ 17-18-ՐԴ ԴԴ. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

ՄԱՍ I

Տեխնիկական խմբագիր՝
Տպագրիչ՝

Ն. Ադամյան
Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4

[1000pp.]

ԳՍՍ Յինվարտի Գիտ. Գրադ.



FL0269341

A 98929

